

International Peer-Reviewed Referred Journal

ISSN : 2321 : 2160

Impact Factor : 5.4

AYUDH

Vol-14

December - 2024

Guest Editor
Dr. Kumarpal Parmar

ISSN : 2321-2160

Ayudh

International Peer-Reviewed Refereed Journal

Special Issue

Volume-14

December-2024

Editor in Chief: Mr. Rohit Parmar

Guest Editor: Dr. Kumarpal Parmar

International Conference

on

Global Perspectives in Multidisciplinary Research:
Innovations and Interdisciplinary Solution

Held on
29-12-2024, Sunday

Organized by

Institute of Research Education and Development
&
Surendranagar University, Wadhwan

✧ Review Committee ✧

Dr. Dineshbhai P. Machhi

Principal

C. & S.H. Desai Arts and L.K.L. Doshi Commerce College, Balasinor

Dr. Munjal Bhimdadkar

Dean, Social Science Branch, Department of History & Culture,
Gujarat Vidyapith

Dr. Hareshkumar M. Patel

Professor and Head

Shri K.H. Patel M.Ed. Institute, Modasa

Dr. Sandipgiri Goswami

I/c. Principal,

Sardar Patel Secondary School, Borsad

Dr. Dhaval Vyas

Director (IQAC), Professor (CSA)

Surendranagar University, Wadhwan

Dr. Himadri Sarkar

Associate Professor- Hindi

Surendranagar University, Wadhwan

Dr. Mahipatbhai G. Govindiya

Assistant Professor- Political Science

Surendranagar University, Wadhwan

Dr. Dinesh Gohil

Assistant Professor- Gujarati

Surendranagar University, Wadhwan

Ms. Bhavika Kadikar

Librarian, Surendranagar University, Wadhwan

Index

1.	Socio-economic Status and Academic Achievement of Upper Primary School Students: A Research Study Gohil Chandulal Karamashibhai.....	1
2.	માધ્યમિક શાળામાં વિજ્ઞાન વિષયના શિક્ષણમાં મલ્ટીમીડિયાનો ઉપયોગ: એક સંશોધન અભ્યાસ હેતલબેન એમ. પટેલ.....	4
3.	Comparative Study of Fundamental Duties in India and Other Democracies Parmar Pankaj Pravinchandra.....	9
4.	અતુલ વ્યાસની વાર્તાઓમાં નારીસંવેદનાનું નિરૂપણ મુલિયા પ્રવિણાબેન ગણપતભાઈ.....	16
5.	Historical Significance of Ahmedabad Heritage Walk Mounish Bhavsar & Dr. Rizwan Kadri.....	20
6.	Class Struggle and Urban Disillusionment in Upamanyu Chatterjee's 'English, August': A Study of Bureaucratic Reality in Post-Colonial India Bhaveskumar Ishvarbhai Machhi.....	26
7.	FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF FMCG COMPANY – A CASE STUDY DAGLI MANSI SUNILKUMAR & DR. RAHUL SINGHAL.....	31
8.	Psychological Thoughts for Ideal Study in Psychology Subject Pankaj Vaghela.....	38
9.	Women Empowerment: A Path to Gender Equality and Social Progress Minal H Patel.....	42
10.	Colonialism and it's effect on Indian English literature Ronakbhai R. Gamit.....	47
11.	વર્તમાનમાં સ્ત્રી - આકાશમાં ખીલેલું એક સપ્તરંગી મેઘધનુષ ડૉ. પૂજાબેન હરેન્દ્રભાઈ ઠાકર.....	52
12.	Advancements in the Synthesis and Biomedical Applications of Inorganic Nanoparticles Bansari Navinbhai Patel.....	55
13.	માધ્યમિક શાળાના બાળકોની સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયમાં અભિરુચિનો અભ્યાસ અંકિતા કિશોરભાઈ સેંગલ.....	61
14.	An Economic Study of Animal Husbandry of Rapar Taluka, Kutch District Darshankumar Rajgor.....	65

15.	કચ્છ જીલ્લાના કેટલાક પ્રવાસન સ્થળો કાર્તિક અંતાણી.....	68
16.	ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રદાન એક અભ્યાસ ડૉ. કૌશિકકુમાર જે. રાવત.....	76
17.	વણકર સમાજના ઐતિહાસિક વિકાસમાં સાંસ્કૃતિક વારસાની ભૂમિકા પરેશાબેન એચ. સોલંકી & ડૉ. કમલેશ સી. પટેલ.....	79
18.	Importance and contribution of the Indian women writers in Women's Empowerment Priyankakumari A. Gamit.....	82

Report

International Conference on Global Perspectives in Multidisciplinary Research: A Study Dr. Kumarpal Parmar, Dr. Dhaval Vyas & Mr. Sanjay Joshi.....	85
---	----

Socio-economic Status and Academic Achievement of Upper Primary School Students: A Research Study

Gohil Chandulal Karamashibhai
Research Scholar, Department of Education,
Surendranagar University, Wadhwan

Abstract:

This research study explores the influence of Socio-economic Status (SES) on the academic achievement of students in the upper primary stage. A sample of 66 students from class VII was selected using the Simple Random Sampling technique from Jay Somnath Vidhyalaya, Ahmedabad. Data was collected using the Socio-economic Status scale developed by R.L. Bhardwaj (2014), while academic achievement was determined based on students' marks from the previous class. The data was analyzed using Karl Pearson Product Moment Correlation Coefficient and t-test. The results indicated a strong and positive correlation between Socio-economic Status and academic achievement at the Upper Primary stage. The study also revealed that academic performance varied based on the students' Socio-economic backgrounds. Students from higher SES generally obtained higher marks and grades, while those from middle and lower SES backgrounds achieved average and lower marks in their schooling.

Keywords: Socio-economic Status, Upper Primary School, Academic Achievement, Qualitative Education, Hierarchy.

1. Introduction

Education stands as the utmost priority for every individual in society, as it serves as a transformative tool, shaping individuals into productive members of the community. To bring about positive change without resorting to violence, the key lies in providing equitable and high-quality education to all members of society, as emphasized by the Education Commission in 1964-66.

Education not only equips individuals with essential skills but also sets them on the right path, allowing them to progress in the social hierarchy. This hierarchy determines one's position in society, known as Socioeconomic Status (SES).

In our heterogeneous society, various strata categorize individuals based on their wealth, assets, income level, and educational attainment over their lifetimes. All these factors contribute to defining one's Socioeconomic Status.

The term "Socioeconomic Status" comprises two crucial components: the social and the economic aspects. Social status reflects how society perceives an individual's personality. It is determined by the level of respect, freedom, and pride an individual enjoys within their societal and family circles.

On the other hand, economic status assesses an individual's financial well-being within society. It is determined by factors such as assets, wealth, property, and income level. Hence, an individual who enjoys both social and economic prosperity is considered to belong to a higher Socioeconomic Status, while those with lesser means are classified as belonging to average or lower Socioeconomic Status.

2. Review of Literature

Spearman (1904) utilized factor analysis and put forth a unified concept of intelligence. According to him, intelligence can be attributed to a general factor known as "g," complemented by specific factors that account for individual variations in performance on intelligence tests. This "g" factor represents a dominant cognitive ability, which explains why individuals who excel in one cognitive test typically perform well in others as well. Spearman's work led to the conclusion that intelligence could be quantitatively measured.

Singh and Choudhary (2015) conducted a study to investigate the influence of Socio-economic Status on the academic achievement of secondary school students in Delhi city. Their findings indicated a

significant difference in academic performance between students from High and Low Socio-economic Status backgrounds, suggesting that Socio-economic Status indeed plays a role in shaping academic achievement.

In their 2013 study, Chandra and Azimuddin explored how Socio-economic Status (SES) influences the academic performance of Secondary School students. The research revealed that students from a High Socio-economic background tend to excel in their academic pursuits compared to those coming from an average Socio-economic background.

3. Significance of the Study

The primary objective of this study is to determine whether an individual's Socio-economic Status has any impact on their academic performance. Academic achievement serves as a crucial indicator of a student's overall schooling performance. Hence, it is essential to assess the extent to which Socio-economic Status influences a child's life and academic success. Notably, students from lower Socio-economic backgrounds may encounter significant challenges in fully concentrating on their studies. Therefore, there is a pressing need to investigate the genuine relationship between Socio-economic Status and academic achievement.

4. Objectives

- To study the relationship between Socio-economic Status and academic achievement of upper primary school students.
- To compare the difference in academic achievement of upper primary school students belonging to middle and lower level Socio-economic Status and lower level Socio-economic Status

5. Null Hypotheses

- There would be no relationship between Socio-economic Status and academic achievement of upper primary school students.
- There would be no significant difference between the middle Socio-economic Status level and middle-lower level Socio-economic Status level upper primary students in their academic achievement.

6. Methodology

The research explores the correlation between Socio-economic Status and academic performance among upper primary school students. The sample comprises 66 students from Jay Somnath Vidhyalaya in Ahmedabad. Data collection involved using the Socioeconomic Status Scale developed by R. L. Bhardwaj (2014) and the students' total marks from the previous class to measure academic achievement. Statistical techniques such as Mean (M), Standard Deviation (S.D), and t-test were employed in the study.

Table 1- Showing the relationship between Socio-economic Status and Academic achievement of students at upper Primary Stage

Variables	N	r- value	Sig.
Socio-economic Status	66	0.88	.000*

*Significant at .01 level

Table 1 reveals a significant positive correlation between Socio-economic Status and academic achievement with a correlation coefficient of 0.88 ($p < 0.01$). As a result, the null hypothesis (H_0) stating that "There exists no relationship between Socio-economic Status and academic achievement of upper primary students" is rejected. The findings indicate a strong and positive association between Socio-economic Status and academic performance among upper primary students.

Table 2 -Showing the Significant difference in Academic Achievement among Middle and Lower Socio-economic Status Level Students at Upper Primary Stage

Variables	N	Mean	S.D	t-value	Sig.
Middle Class	44	5.73	0.71	9.17	.000*
Lower Class	22	4.17	0.62		

Table 2 and graph shows that the t-value is 9.17 ($p=.000<0.01$) which indicates that middle Socioeconomic Status level and Lower Socio-economic Status level students differ significantly in their academic achievement. Thus null hypothesis that "There exists no significant difference between the upper Socio-economic Status level and middle Socio-economic Status level upper primary school students in their academic achievement" is rejected.

As a result, we reject the null hypothesis that states "There is no significant difference between the academic achievement of middle Socio-economic Status level and lower Socio-economic Status level upper primary students."

7. Conclusion

The investigator has drawn the following conclusions

- The data presented in Table 1 indicates a positive and strong correlation between Socio-economic Status and academic achievement.
- Table 2 reveals significant differences in academic achievement among students belonging to different Socio-economic Status levels. Specifically, there is a significant difference in academic achievement between students with middle-level Socio-economic Status. Similarly, a significant difference is observed between students with middle-level and lower-level Socio-economic Status. Additionally, the table shows a significant difference in academic achievement between students with middle-level and lower-level Socio-economic Status.

The findings of this study indicate a positive relationship between academic achievement and Socio-economic Status among students. High achievers tend to come from higher Socio-economic Status backgrounds, while low achievers are more likely to have lower Socio-economic Status. The majority of students fall within the middle range of academic achievement. Moreover, the study revealed significant differences in academic performance between high, middle, and lower Socio-economic Status groups. It is evident that a student's academic achievement is influenced by their Socio-economic Status, with higher Socio-economic Status showing a positive impact on academic performance across all levels.

REFERENCE

- Bhardwaj, R. L. (2014). Manual for Socio- economic Status Scale. National Psychological Corporation, Agra.
- Bhat, M. A., Joshi, J., & Wani, I. A. (2016). Effect of socio economic status on academic performance of secondary school students. *The International Journal of Indian Psychology*, 3(4), 32-37.
- Chandra, Ritu. &Azimuddin, Shaikh. (2013). Influence of Socio Economic Status on Academic Achievement of Secondary School Students of Lucknow City. *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 4(12), 52-60.
- Government of India (1966). Education and National Development. Report of Indian Education Commission (1964-66). Ministry of Education New Delhi, India.
- Marion, P., Godin, M., & L'Ecuyer, P. (2020). An algorithm to compute the t-value of a digital net and of its projections. *Journal of Computational and Applied Mathematics*, 371, 112669.
- Singh, P. and Chaoudhary, G. (2015). Impact of socioeconomic status on academic-achievement of school students: An investigation. *International Journal of Applied Research* 1(4), 266-272.
- Spearman, C. (1904). "General intelligence," objectively determined and measured. *American Journal of Psychology* 15, 201-293

માધ્યમિક શાળામાં વિજ્ઞાન વિષયના શિક્ષણમાં મલ્ટીમીડિયાનો ઉપયોગ: એક સંશોધન અભ્યાસ

હેતલબેન એમ. પટેલ

રીસર્ચ સ્કોલર

શિક્ષણશાસ્ત્ર, સુરેન્દ્રનગર યુનીવર્સિટી, વઢવાણ

સારાંશ

આ સંશોધન દ્વારા માધ્યમિક શાળાઓમાં વિજ્ઞાનના અભ્યાસ-અધ્યયનને સુધારવામાં મલ્ટી મીડિયા માધ્યમોની ભૂમિકા શોધવામાં આવેલ છે. એનિમેશન, વિડિઓઝ, સિમ્યુલેશન અને ઇન્ટરેક્ટિવ સોફ્ટવેર જેવા મલ્ટીમીડિયા ટૂલ્સના ઉપયોગથી વિજ્ઞાનના જટિલ અને ગુંચવણ ભરેલ બાબતો ને વધુ સરળ અને આકર્ષક બનાવવામાં મદદ મળી છે. આ અભ્યાસમાં વિજ્ઞાન વિષય માટેના વિદ્યાર્થીઓની સમજ, રસ અને શૈક્ષણિક પ્રદર્શન પર મલ્ટીમીડિયાના પ્રભાવનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે તેમજ તેના અમલીકરણ દરમિયાન શિક્ષકોને થતા પડકારોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. સંશોધન ના પરિણામો દર્શાવે છે કે મલ્ટીમીડિયા વિદ્યાર્થીઓની સમજ અને ધ્યાન વધારવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ માધ્યમ છે પરંતુ તેનું સફળતાપૂર્વક પ્રભાવશાળી પરિણામ મેળવવા માટે તેને અભ્યાસક્રમમાં યોગ્ય રીતે ગોઠવીને અને પૂરતા સંસાધનોની ઉપલબ્ધતા સાથે લાગુ કરવામાં આવે તે જરૂરી છે. આ ઉપરાંત શિક્ષકો માટે તાલીમ, ટેકનોલોજીનો માળખાકીય વિકાસ અને મલ્ટીમીડિયા ટૂલ્સને અભ્યાસક્રમમાં સરળતાથી સમાવીને શીખવાની એક ગતિશીલ અને ઇન્ટરેક્ટિવ પરિસ્થિતિની વ્યૂહરચના અસરકારક પરિણામ મેળવવા માટે જરૂરી છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : મલ્ટીમીડિયા, વિજ્ઞાન શિક્ષણ, માધ્યમિક શાળાઓ, શિક્ષણની અસરકારકતા, વિદ્યાર્થીઓની જોડાણક્ષમતા, ટેકનોલોજીનું સંકલન.

1. પ્રસ્તાવના

વિજ્ઞાનવિષયનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓમાં ચિંતનશક્તિ, સમસ્યા ઉકેલવાની કળા અને કુદરતી જગતને સમજવાની ક્ષમતા વિકસાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. પરંતુ પરંપરાગત શિક્ષણ પદ્ધતિઓ ઘણી વાર વિદ્યાર્થીઓમાં રસ જગાવવામાં નિષ્ફળ જતી હોય છે અથવા વૈજ્ઞાનિક સંકલ્પનાઓને પૂરતા પ્રમાણમાં સમજાવવા માટે પર્યાપ્ત સાબિત થતી નથી. ટેકનોલોજીના વિકાસ સાથે, શિક્ષણ ક્ષેત્રે મલ્ટીમીડિયા એક પરિવર્તનશીલ સાધન તરીકે ઉપસ્થિત થયું છે. મલ્ટીમીડિયા ટેક્સ્ટ, ચિત્રો, અવાજ, એનિમેશન અને વિડિયોના સમન્વય સાથે શિક્ષણને વધુ ઇન્ટરેક્ટિવ અને દ્રશ્યરૂપે આકર્ષક બનાવે છે. આ સંશોધનમાં માધ્યમિક શાળાઓમાં વિજ્ઞાન શિક્ષણમાં મલ્ટીમીડિયાનું મહત્વના અભિગમને વધુ અસરકારક બનાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. મલ્ટીમીડિયાનાં સાધનોનો વિજ્ઞાન વિષયનાં શિક્ષણમાં ઉપયોગ કરવાથી શિક્ષકો વિજ્ઞાનનાં સિદ્ધાંત અને તેના અમલકરણની સમજણમાં આવતી તકલીફ નું સરળતાથી સમાધાન કરી શકે છે. વિજ્ઞાનની જટિલ સંકલ્પનાઓને વધુ સરળતાથી સમજાવી શકે છે અને શિક્ષણને વધુ વિદ્યાર્થીકેન્દ્રિત બનાવી શકે છે. આ અભ્યાસના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યોમાં મલ્ટીમીડિયા વિદ્યાપદ્ધતિઓથી વિદ્યાર્થીઓના શૈક્ષણિક પરિણામોમાં થતા બદલાવને તપાસવાનો, શિક્ષકોને સન્મુખ થયેલ પડકારોનું વિશ્લેષણ કરવાનું અને વર્ગખંડમાં મલ્ટીમીડિયાના અસરકારક ઉપયોગ માટે તજજ્ઞ વિચારો આપવાનો સમાવેશ થાય છે. મલ્ટીમીડિયાના ઉપયોગથી કેવળ શૈક્ષણિક ફાયદાઓ જ નહીં, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓમાં જિજ્ઞાસા, સર્જનશીલતા અને સહઅભ્યાસ માટેના ઉત્સાહમાં પણ વધારો થાય છે.

આ અભ્યાસ માધ્યમિક શાળાઓમાં મલ્ટીમીડિયાના ઉપયોગ દ્વારા વિજ્ઞાન શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સુધારાને કેમ પૂર્ણ કરી શકાય છે તે વિશે માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે.

2. સાહિત્ય સમીક્ષા.

- Mayer, R. E. (2009), શિક્ષણમાં મલ્ટીમીડિયાના ઉપયોગ દ્વારા શીખવાની પ્રક્રિયાને સુગમ બનાવવા માટેની તેની કાર્યક્ષમતા માટે વ્યાપકપણે અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે. મલ્ટીમીડિયા લર્નિંગનો કાગ્નિટીવ થિયરી સંકેત આપે છે કે જ્યારે માહિતી દ્રશ્ય અને શ્રાવ્ય બંને માધ્યમ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ વધુ સારી રીતે શીખે છે. સંશોધન દર્શાવે

છે કે મલ્ટીમીડિયા સંકલિત શિક્ષણ જટિલ વૈજ્ઞાનિક વિચારધારાઓને સરળ બનાવવામાં, સક્રિય શીખવાની પ્રેરણા આપવામાં અને વિવિધ શીખવાના શૈલીઓ માટે અનુકૂળ બની શકે છે. અભ્યાસોમાં ઇન્ટરેક્ટિવ સિમ્યુલેશન અને વર્ચ્યુઅલ લેબ્સના હસ્તકૌશલ્ય અનુભવ માટેના મહત્વને પણ જોર આપવામાં આવેલ છે. ઉદાહરણ તરીકે, મોલેક્યુલર સ્ટ્રક્ચર્સ દર્શાવતા એનિમેશન્સ અથવા પ્રાકૃતિક ઘટનાઓને સમજાવતા વિડિઓઝ, એવા આમૂર્ત વિચારધારાઓને છબીરૂપ બનાવવા મદદ કરે છે જે સામાન્ય રીતે સમજવામાં મુશ્કેલ હોય છે.

- Corcoran, S. (2018), આ સંશોધનમાં ટેબલેટ એપ્લિકેશનનો ઉપયોગ કરીને પ્રથમ ધોરણના વાંચન શિક્ષણમાં શૈક્ષણિક મૂલ્ય દર્શાવવામાં આવેલ છે. સંશોધન નાં અંતે ટેકનોલોજી આધારિત શિક્ષણ પદ્ધતિઓના વિસ્તરણ માટે પ્રીટેસ્ટ/પોસ્ટટેસ્ટના આધારે શાળાઓમાં અસરકારક પરિણામો પ્રાપ્ત થયા. આ અભ્યાસે મલ્ટીમીડિયાના માનશાસ્ત્ર સાથે શૈક્ષણિક લાભોને જોડતા તારણો પ્રદાન કર્યા, જે વિદ્યાર્થીઓની સમજ અને સંગ્રહણ ક્ષમતા વધારવામાં સહાય કરે છે.

3. વિજ્ઞાન વિષયમાં મલ્ટી મીડિયાનાં સાધનોનું મહત્વ.

- મલ્ટીમીડિયાનાં વિવિધ મોડેલ્સ અને એનિમેશનો દ્વારા જૈવિક અને રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓને જીવંત રીતે રજૂ કરી શકાય છે જે વિદ્યાર્થીઓને લાંબા સમય સુધી યાદ રાખવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- મલ્ટીમીડિયા દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના મનમાં કૌતૂહલતા ઉદભાવે છે અને તેમના શીખવા માટેની મનોવૃત્તિમાં સુધારો કરે છે.
- ઇન્ટરેક્ટિવ મલ્ટીમીડિયા સાધનો જેમ કે શૈક્ષણિક સોફ્ટવેર અને ઇ-લર્નિંગ પ્લેટફોર્મ, વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષણો અથવા અનુક્રમશિકા આધારિત લર્નિંગ દ્વારા શીખવા પ્રેરિત કરે છે.
- વિજ્ઞાનના પ્રયોગો માટે મલ્ટીમીડિયા વર્ચ્યુઅલ લેબની જેમ વર્ગખંડના આધારે વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની અનુભૂતિ માટે સુવિધા પૂરી પાડે છે.

4. સંશોધનના હેતુઓ.

- માધ્યમિક શાળામાં મલ્ટીમીડિયાનો ઉપયોગ શા માટે જરૂરી છે તે સમજવું.
- વિજ્ઞાન શિક્ષણમાં મલ્ટીમીડિયાના વિવિધ સાધનોના ઉપયોગનું વિશ્લેષણ કરવું.
- મલ્ટીમીડિયાના ઉપયોગના શૈક્ષણિક પ્રભાવનું મૂલ્યાંકન કરવું.

5. સંશોધન ચલ.

આ અભ્યાસ માટે અમદાવાદ સ્થિત માધ્યમિક શાળાના વિજ્ઞાન શિક્ષકો અને ધોરણ ૮ નાં વિદ્યાર્થીઓના અભિપ્રાયો મેળવવા માટે સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. જેમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અને ૧૦ શિક્ષકોનાં નમૂનાને આધારભૂત રાખી માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી જેમાં અધ્યન પદ્ધતિને સ્વતંત્ર ચલ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ હતી. આ ઉપરાંત, વિજ્ઞાન શિખવાડતી મલ્ટીમીડિયા શૈક્ષણિક સાધનોના પ્રભાવ વિશે તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવેલ.

ચલ	વિદ્યાર્થી	શિક્ષક	કુલ
મલ્ટી મીડિયા દ્વારા અધ્યન	૧૦૦	૧૦	૧૧૦
કુલ	૧૦૦	૧૦	૧૧૦

6. વ્યાપ અને મર્યાદા

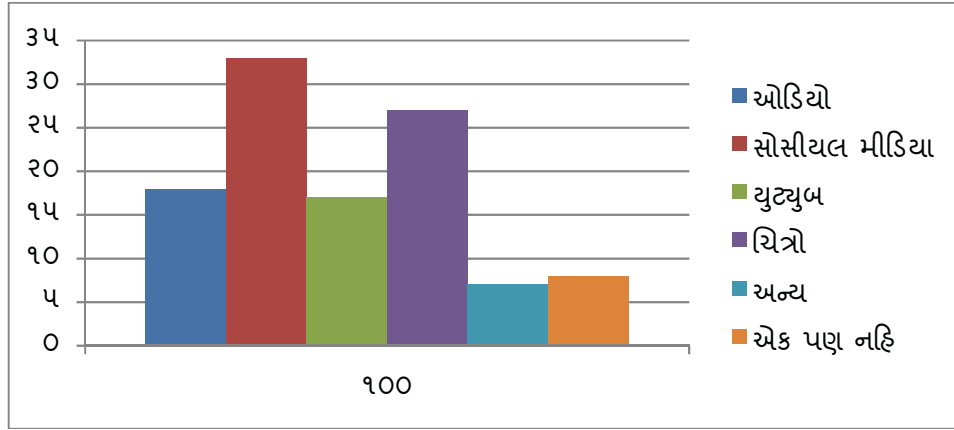
માધ્યમિક શાળામાં વિજ્ઞાન વિષયના શિક્ષણમાં મલ્ટીમીડિયાનો ઉપયોગ વિષયનાં સંદર્ભમાં થતા આ સંશોધન ને અમદાવાદ શહેરની ગુજરાતી માધ્યમની માધ્યમિક શાળા પુરુતુ માર્યાદિત રાખવામાં આવેલ છે. આથી અમદાવાદ શહેર ને સંશોધન નાં વ્યાપ તરીકે ગણવામાં આવશે. આ સંશોધન માધ્યમિક શાળાના તમામ વિષય માંથી વિજ્ઞાન વિષય પુરુતુ માર્યાદિત રાખવામાં આવેલ છે.

7. વિદ્યાર્થી અંગેનું વિવરણ

માધ્યમિક શાળાના ધોરણ - ૮ નાં વિજ્ઞાન વિષય નાં વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા મલ્ટીમીડિયા નાં સાધનો નું વિવરણ દર્શાવતું કોષ્ટક નીચે મુજબ છે.

વિદ્યાર્થીની સંખ્યા	ઓડિયો	સોસીયલ મીડિયા	યુટ્યુબ	ચિત્રો	અન્ય	એક પણ નહિ
૧૦૦	૧૮	૩૩	૧૭	૨૭	૦૭	૦૮

ઉપરના કોષ્ટકમાં 100 વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા શૈક્ષણિક મલ્ટીમીડિયા ટૂલ્સ અને માધ્યમોનો ઉપયોગ કેટલી માત્રામાં કરવામાં આવે છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આમાં વિવિધ માધ્યમો અને પ્લેટફોર્મના પ્રભાવના પરિપ્રેક્ષ્યમાં માહિતીનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે જેમાં ઓડિયો માધ્યમનો ઉપયોગ કરનારા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ 18% છે. પોડકાસ્ટ અથવા ઓડિયો લેક્ચર્સ જે જ્ઞાનને શ્રાવ્ય રૂપે પ્રદાન કરે છે. સોશિયલ મીડિયા સૌથી વધુ ઉપયોગમાં લેવાતા માધ્યમોમાંનું એક છે જે 33% વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. વિજ્ઞાન અથવા અન્ય વિષયોની શીખવાની પ્રક્રિયામાં 17% વિદ્યાર્થીઓ યુટ્યુબનો ઉપયોગ કરે છે. આ માધ્યમ પાઠ્ય સામગ્રીને વિઝ્યુઅલ અને એનિમેટેડ પદ્ધતિ દ્વારા ઉપલબ્ધ કરાવે છે. તેવી રીતે 27% વિદ્યાર્થીઓ ચિત્રોનો ઉપયોગ કરે છે કોઈ અલગ અને અનન્ય સાધનો જેમ કે વર્ચ્યુઅલ રિયાલિટી, સિમ્યુલેશન અથવા ઇન્ટરેક્ટિવ સોફ્ટવેરનો ઉપયોગ માત્ર 7% વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા થાય છે. અને 8% વિદ્યાર્થીઓ મલ્ટીમીડિયા માધ્યમોનો કોઈ પણ ઉપયોગ કરતા નથી. કદાચ તે પરંપરાગત શિક્ષણ પદ્ધતિઓ પર વધુ આધારીત છે.

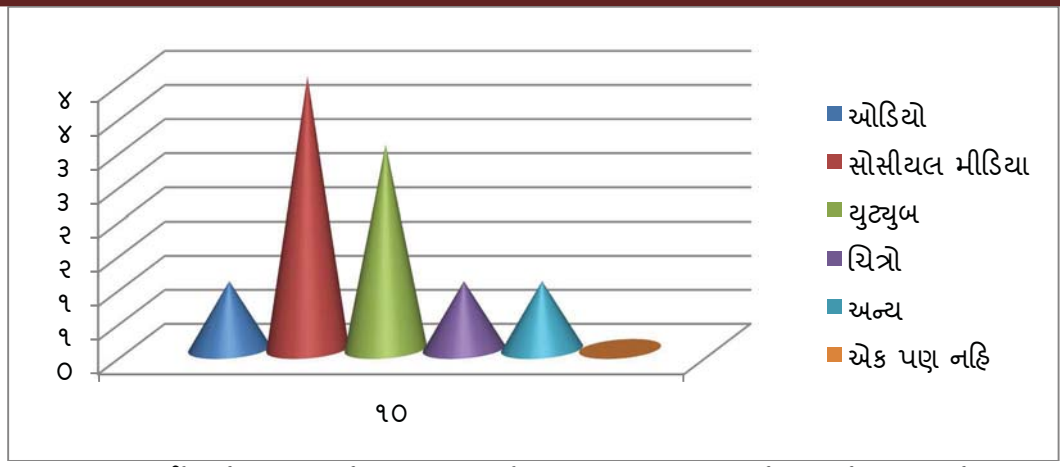

આ કોષ્ટક દર્શાવે છે કે વિદ્યાર્થીઓ શૈક્ષણિક મલ્ટીમીડિયા ટૂલ્સ અને માધ્યમો પ્રત્યે જુદી-જુદી પસંદગીઓ ધરાવે છે. ખાસ કરીને, સોશિયલ મીડિયા અને ચિત્રોનું વધુ પ્રમાણબદ્ધ ઉપયોગ થાય છે, જ્યારે ઓડિયો અને યુટ્યુબ પણ મહત્વના માધ્યમ તરીકે કારક સાબિત થાય છે. જોકે, ‘અન્ય’ અને ‘એક પણ નહિ’ વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઓછું દર્શાવે છે, જે શિક્ષણ પ્રત્યે મલ્ટીમીડિયાના ઉપયોગના વ્યાપને વિસ્તૃત કરવાની તાકીદ કરી શકે છે.

8. શિક્ષકો અંગેનું વિવરણ

માધ્યમિક શાળાના ધોરણ - ૮ નાં વિજ્ઞાન વિષય નાં શિક્ષકો દ્વારા ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા મલ્ટીમીડિયા નાં સાધનો નું વિવરણ દર્શાવતું કોષ્ટક નીચે મુજબ છે.

શિક્ષકોની સંખ્યા	ઓડિયો	સોસીયલ મીડિયા	યુટ્યુબ	ચિત્રો	અન્ય	એક પણ નહિ
૧૦	૧	૪	૩	૧	૧	૦૦

ઉપર દર્શાવેલ કોષ્ટકમાં શિક્ષકો દ્વારા શિક્ષણ માટે વિવિધ મલ્ટીમીડિયા સાધનોના ઉપયોગના વિગતો આપવામાં આવી છે. કોષ્ટક મુજબ, 10 શિક્ષકોમાંથી કેટલાએ કયા સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે તેની માહિતી નીચે મુજબ છે માત્ર 1 શિક્ષકએ ઓડિયો સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે. 4 શિક્ષકો દ્વારા શૈક્ષણિક કારણો માટે સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેવી રીતે અનુક્રમે યુટ્યુબ, ચિત્રો અને અન્ય સંશાધનો ઉપયોગ ૩, ૧, અને ૧ શિક્ષક દ્વારા થયેલ છે.

આ માહિતી સૂચવે છે કે યુટ્યુબ અને સોશિયલ મીડિયા શિક્ષણમાં વધુ લોકપ્રિય છે, કારણ કે તે શૈક્ષણિક સામગ્રીની સરળ ઉપલબ્ધતા અને પ્રભાવશીલતાને પ્રાથમિકતા આપે છે. ઓડિયો અને ચિત્રોનો ઉપયોગ ઓછો જોવા મળે છે તે કદાચ શિક્ષણની વૈજ્ઞાનિક અથવા દૃશ્યઆધારિત જરૂરિયાતોને પૂરી કરવા માટે પૂરતા નથી.

9. તારણો

વર્ણાત્મક અંકશાસ્ત્રીય પ્રયુક્તિ દ્વારા અમદાવાદ સ્થિત માધ્યમિક શાળાના વિજ્ઞાન શિક્ષકો અને ધોરણ ૮ નાં વિદ્યાર્થીઓ જેમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અને ૧૦ શિક્ષકોનાં ઉત્તરદાતાઓનાં આધારે પ્રાથમિક સંશોધન થકી નીચેના તારણો મળેલ છે

- મલ્ટીમીડિયા વિદ્યાર્થીની રચનાત્મકતા અને વૈજ્ઞાનિક સંકલ્પનાઓને સમજવામાં વૃદ્ધિ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓએ જણાવ્યું કે એનિમેશન અને વિડિયો પાઠોને વધુ રસપ્રદ અને સરળતાથી સમજાય એવા બનાવે છે.
- જે માધ્યમો દૃશ્ય અને ઇન્ટરેક્ટિવ અનુભવ આપે છે તે વધુ લોકપ્રિય છે જે શૈક્ષણિક મોડેલોમાં મલ્ટીમીડિયાના ઉકેલોનું મહત્વ દર્શાવે છે.
- શિક્ષકોએ નોંધ્યું કે મલ્ટીમીડિયાએ આભ્યાસિક વિષયોને સમજાવવામાં અને વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન જાળવવામાં મદદ કરી.
- શિક્ષકો દ્વારા એ બાબત નોંધવામાં આવી કે મર્યાદિત સ્ત્રોતો, તાલીમની કમી અને પાઠ્ય યોજના તૈયાર કરવામાં સમયની અછત જેવા પડકારોનો વારંવાર ઉલ્લેખવામાં આવી.

10. ઉપસંહાર

માધ્યમિક શાળાઓમાં વિજ્ઞાન વિષયના શિક્ષણમાં મલ્ટીમીડિયાના ઉપયોગે શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં નવી દિશા પ્રસ્થાપિત કરી છે. આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે મલ્ટીમીડિયા ટૂલ્સ જેવા કે એનિમેશન, વિડિયો અને વર્ચ્યુઅલ પ્રયોગશાળા શિક્ષણને વધુ આકર્ષક, અર્થપૂર્ણ અને લાંબા ગાળે યાદ રહે તેવું બનાવે છે. મલ્ટીમીડિયાના ઉપયોગથી વિદ્યાર્થીની રચનાત્મકતા, વૈજ્ઞાનિક સમજૂતી અને શૈક્ષણિક પરિણામોમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો છે. વિદ્યાર્થીઓએ જણાવ્યું છે કે મલ્ટીમીડિયા મલ્ટીસેન્સરી અનુભવ પ્રદાન કરે છે જે ઉદારહરણાત્મક કૌશલ્યને વધારવામાં સહાયક છે. શિક્ષકોએ પણ મલ્ટીમીડિયાના પ્રભાવને માન્યતા આપી છે તેમ છતાં મર્યાદિત સાધનસામગ્રી, સમય અભાવ અને પૂરતી તાલીમના અભાવને પડકારરૂપ ગણાવ્યું છે. આ અભ્યાસમાં જોવામાં આવેલા અભિધ

પદ્ધતિઓ અને પ્રાથમિક ડેટાની શોધ અનુસાર, મલ્ટીમીડિયા માત્ર શૈક્ષણિક પ્રતિક્રિયાઓમાં જ નહીં પરંતુ સર્જનશીલતા અને જિજ્ઞાસામાં પણ વધારો કરે છે. ઇન્ટરએક્ટિવ ટૂલ્સ વિદ્યાર્થીઓને સ્વાધ્યાય માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે અને કંટાળાજનક પરંપરાગત પદ્ધતિઓની તુલનામાં વધુ સારી રીતે શીખવા માટે પ્રેરિત કરે છે. મલ્ટીમીડિયાના ઉપયોગને વધુ વ્યાપક બનાવવા માટે શિક્ષકોને પૂરતી તાલીમ, સાધનસામગ્રીની ઉપલબ્ધતા અને ઢાંચાબદ્ધ પાઠ્યયોજનાની જરૂરિયાત છે. આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે મલ્ટીમીડિયા ઉપયોગ માધ્યમિક શાળાઓમાં વિજ્ઞાન શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સુધારો કરી શકે છે જે શિક્ષણક્ષેત્રના સુધારાના મુખ્ય પાસાઓમાં ગણી શકાય છે.

References:

1. Mayer, R. E. (2009). શિક્ષણમાં મલ્ટીમીડિયાના ઉપયોગ દ્વારા શીખવાની પ્રક્રિયાને સુગમ બનાવતી તેની કાર્યક્ષમતા. *Educational Psychology Review*, 21(4), 309-319.
2. Corcoran, S. (2018). ટેબલેટ એપ્લિકેશનનો ઉપયોગ કરીને પ્રથમ ધોરણના વાંચન શિક્ષણમાં શૈક્ષણિક મૂલ્ય. *Journal of Educational Technology & Society*, 21(2), 121-132.
3. Sharma, A., & Tiwari, R. (2017). મધ્યમિક શિક્ષણમાં મલ્ટીમીડિયાનો ઉપયોગ: પદ્ધતિ અને અસર. *International Journal of Educational Research*, 45(3), 231-240.
4. Patel, P. & Desai, M. (2016). મલ્ટીમીડિયાના શિક્ષણ પર પ્રભાવ: વિજ્ઞાન વિષયમાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ. *Journal of Modern Education*, 12(1), 67-75.
5. Bhatt, K. & Joshi, M. (2019). વિજ્ઞાન શિક્ષણમાં મલ્ટીમીડિયાની ભૂમિકા. *Indian Journal of Science Education*, 28(5), 103-110.
6. Chauhan, R., & Mehta, P. (2018). મધ્યમિક શાળાઓમાં મલ્ટીમીડિયાની પ્રવૃત્તિ: એક વિશ્લેષણ. *Education and Technology Journal*, 13(4), 142-150.
7. Rao, S. (2017). વિજ્ઞાન શિક્ષણમાં મલ્ટીમીડિયા સાધનોના ઉપયોગ વિશેનો અભ્યાસ. *Journal of Educational Innovations*, 25(2), 114-120.

Comparative Study of Fundamental Duties in India and Other Democracies

Parmar Pankaj Pravinchandra
Research Scholar
Law, Swaminarayan University, Kalol

Abstract

The concept of "fundamental duties" is often considered a complement to fundamental rights in democratic legal systems. In India, fundamental duties are enshrined under Article 51A of the Constitution, which mandates citizens to perform certain obligations to promote national integrity and well-being. While the Indian Constitution's inclusion of fundamental duties is relatively recent (1976), many other democracies incorporate similar responsibilities or obligations within their legal frameworks, albeit in diverse forms. This paper provides a comparative study of the fundamental duties in India and selected other democratic countries, such as the United States, Germany, and South Africa. By exploring their origins, legal status, implementation mechanisms, and societal impact, this paper aims to contribute to the broader understanding of how legal duties are articulated and enforced in different democratic systems. The analysis highlights the tensions between individual rights and civic duties, the role of state mechanisms in promoting compliance, and the societal expectations that these duties embody.

Keywords: Fundamental duties, Constitution of India, comparative constitutional law, civic responsibilities, democratic legal systems, constitutional law.

1. Introduction

The relationship between rights and duties forms the foundation of democratic governance, offering a balance between individual liberties and collective responsibilities. While much scholarly attention has been given to fundamental rights, the concept of fundamental duties has often been overshadowed, despite its essential role in shaping the moral and ethical fabric of society. The concept of fundamental duties seeks to establish a framework where citizens not only enjoy certain rights but also bear obligations toward the state, society, and fellow citizens. The importance of these duties lies in their capacity to uphold the functioning of the state, promote national unity, and foster a sense of social responsibility among individuals.

In the context of India, the inclusion of fundamental duties in the Constitution of India is a relatively recent development. Although the Constitution, adopted in 1950, enshrined fundamental rights as a cornerstone of individual freedoms, it did not initially provide for the duties of citizens. It was only in 1976, through the 42nd Amendment, that Article 51A was introduced, which listed fundamental duties to promote civic responsibility and national integrity. These duties, drawn from the ideals of national unity, social justice, and democratic governance, represent the ethical obligations that every Indian citizen must fulfill to contribute to the well-being of the nation. Some of these duties include respecting the Constitution, promoting harmony, safeguarding public property, and protecting the environment. However, unlike fundamental rights, these duties are not legally enforceable, and their violation does not carry direct legal consequences. Instead, they are framed as moral imperatives to guide citizens' behavior.

The legal and philosophical underpinnings of fundamental duties in India find inspiration in various global constitutional systems, most notably the Constitution of Japan. The idea of integrating civic responsibilities into the legal framework of governance is not unique to India but is

a feature of many democratic societies. However, the specific formulation of fundamental duties in India stands out in the sense that it reflects the country's post-independence ethos, striving for a balance between individual freedom and national collective responsibility. India's vision was to create a civic order where citizens, alongside exercising their fundamental rights, actively contribute to the sustenance and growth of the nation.

On the other hand, fundamental duties in other democratic systems, such as the United States, Germany, and South Africa, exist in different forms and contexts. While the U.S. Constitution predominantly focuses on individual rights, obligations such as jury duty, military service, and tax payment are incorporated through statutory laws and societal expectations. Germany's Basic Law (Grundgesetz) reflects a more integrated approach, where civic duties such as loyalty to the democratic order are embedded in the broader constitutional framework, though not explicitly listed as fundamental duties. Similarly, South Africa, which faced the challenge of nation-building after the end of apartheid, incorporates a set of responsibilities that promote social justice, equality, and reconciliation as part of the country's democratic ideals.

This comparative study aims to explore the similarities and differences in the treatment of fundamental duties in India and other democratic nations. The paper will examine the origins of these duties, their legal status, societal expectations, and the mechanisms by which they are enforced or encouraged. Furthermore, it will analyze the broader implications of fundamental duties on civic participation, public morality, and national development. Through this comparative approach, the paper seeks to provide a deeper understanding of the role that fundamental duties play in shaping democratic culture, the rule of law, and social cohesion in different constitutional contexts.

2. Literature Review

- **Bari, M. E. (2022).** The literature highlights significant shortcomings in the constitutional provisions governing emergencies in Bangladesh, particularly their susceptibility to abuse due to the absence of robust checks and balances. Drawing parallels with India and Pakistan, it critiques the misuse of emergency powers to suspend fundamental rights and enforce preventive detention, often extending beyond the necessity of the crisis. The study underscores the need for constitutional reforms to limit executive overreach during emergencies, ensuring adherence to democratic principles, the rule of law, and the protection of non-derogable rights. Comparative constitutional analysis and normative recommendations are proposed to strengthen safeguards against misuse.
- **Adeney, et.al. (2024),** The literature on multinationalism explores how states accommodate plurinational differences through mechanisms of self-rule, shared rule, and ethno-symbolic recognition, particularly in multinational polities like Belgium, Canada, Spain, and the United Kingdom. Dominant narratives of state nationalism often limit such accommodations, but electoral competition can influence these dynamics, pushing states toward either greater inclusivity or majoritarianism. Comparatively, India's experience highlights the interplay between entrenched elite narratives and the role of democratic processes, exemplified by shifts observed in the outcomes of the 2024 General Election. This analysis contributes to understanding how multinational states balance unity and diversity within complex political frameworks.
- **Devi, P. (2021),** The literature highlights the intricate balance between Fundamental Rights and Duties as outlined in the Indian Constitution, emphasizing the detailed nature of India's rights framework compared to other democracies. It underscores the incorporation of Fundamental Duties, particularly post the 42nd and 86th Amendments, while noting gaps in enforceability for several duties under Article 51-A. Comparative references to

legal frameworks, such as those in the Indian Penal Code and environmental laws, reveal the limited remedies available for breaches of certain obligations. The discourse suggests a shift towards treating breaches as civil misconduct rather than criminal offenses, advocating corrective measures to foster civic responsibility.

3. Research Objectives

The primary objective of this research paper is to conduct a comparative study of the concept of fundamental duties as enshrined in the Constitution of India and other democratic systems, particularly focusing on countries such as the United States, Germany, and South Africa. The study seeks to explore the origins, legal frameworks, societal implications, and enforcement mechanisms of fundamental duties across these democracies, highlighting both commonalities and differences. The specific objectives of this research are as follows:

- Compare the enforceability and legal status of fundamental duties across India, the U.S., Germany, and South Africa.
- Analyze the role of the judiciary in interpreting and upholding fundamental duties in these countries.
- Study the mechanisms employed by governments and institutions in each country to promote awareness of fundamental duties among citizens.
- Examine the challenges and limitations in the implementation and realization of fundamental duties in India and other democracies.

4. Fundamental Duties in India: Constitutional Evolution and Implementation

4.1. Introduction of Fundamental Duties

The Indian Constitution originally focused on fundamental rights, but there was no corresponding provision mandating duties of citizens. The idea of incorporating fundamental duties into the Constitution was put forward by the **Swaran Singh Committee (1966)**, which recommended the addition of a chapter on duties. The idea was to create a balance between rights and responsibilities, ensuring that citizens recognize their obligations toward society, national integrity, and public morality. In 1976, during the Emergency period, the **42nd Amendment** added Article 51A, which listed a set of duties for citizens. These include the duty to respect the Constitution, protect the sovereignty of the nation, promote harmony, safeguard public property, and encourage scientific temper.

4.2. Legal Status and Enforcement.

Unlike fundamental rights, fundamental duties in India are not legally enforceable. The judiciary does not compel citizens to fulfill these duties directly, and there are no penalties for non-compliance. However, the duties are intended to inspire a sense of civic responsibility and contribute to the nation's moral fabric. The Supreme Court has, however, referenced fundamental duties in cases dealing with public interest and environmental protection. For instance, in the case of *M.C. Mehta v. Union of India* (1987), the Court invoked fundamental duties while discussing environmental protection.

5. Fundamental Duties in the United States: Civic Obligations in the U.S. Constitution

5.1. U.S. Constitutional Framework

The U.S. Constitution does not explicitly mention fundamental duties. The Bill of Rights, which includes the first ten amendments to the Constitution, focuses solely on individual rights. However, the concept of civic responsibility is embedded in broader constitutional principles and state laws. The Preamble of the U.S. Constitution emphasizes the duty of the government and citizens to "promote the general welfare" and "secure the blessings of liberty." Although not legally enforceable in the same way as rights, this aspirational duty to promote the common good is a principle that guides U.S. civic life.

5.2. Civic Responsibilities and Legal Framework

In practice, the U.S. holds its citizens accountable for certain duties, such as paying taxes, serving on juries, and registering for military service if required (via the Selective Service System). These obligations are clearly defined within the legal structure, and non-compliance can lead to legal consequences, such as fines or imprisonment for failure to serve on a jury. While the U.S. does not have a formal list of duties comparable to India's fundamental duties, societal expectations—such as community service and political participation—are important aspects of American civic life.

6. Fundamental Duties in Germany: Integration of Civic Duties within Constitutional Law

6.1. German Constitution: Basic Law (Grundgesetz)

Germany's Basic Law (Grundgesetz), which serves as its constitution, emphasizes the protection of human dignity and individual freedoms, but it also stresses civic duties that support democratic values. Article 20 of the Basic Law mandates that every citizen has an obligation to respect the democratic order and to uphold the Constitution.

6.2. Enforcement and Legal Framework

In Germany, fundamental duties are not as explicitly listed as in the Indian Constitution, but the legal system incorporates duties such as loyalty to the Constitution, cooperation in defense, and ensuring the success of the democratic state. For instance, the German Constitutional Court has ruled on cases where the actions of citizens (such as refusing to pay taxes or serving in the military) were in conflict with their civic duties and the constitutional framework. Germany's strong civic duty orientation is also reflected in its welfare state system, where citizens are expected to contribute to the social and economic well-being of the community.

7. Fundamental Duties in South Africa: Balancing Rights and Duties

7.1. South African Constitution: A Blend of Rights and Duties

South Africa's Constitution of 1996 is renowned for its detailed human rights provisions. Unlike India, South Africa explicitly incorporates duties under its Bill of Responsibilities (not a formal constitutional document but an integral part of the democratic framework). These duties include the obligation to respect the rights of others, participate in elections, and support efforts to eradicate poverty and inequality.

7.2. Civic Duty Enforcement

In South Africa, civic duties are intertwined with the broader goals of reconciliation and nation-building post-apartheid. The emphasis is on social justice and collective responsibility. While there are no formal legal penalties for failure to fulfill these duties, there is a strong moral and civic expectation that all citizens contribute to the transformation of society.

8. Research Methodology.

This research employs a comparative constitutional law approach to analyze the concept of fundamental duties in India and other democracies. By exploring legal texts, judicial interpretations, and societal practices, this study aims to provide a nuanced understanding of how fundamental duties are articulated, implemented, and perceived across different democratic systems.

8.1 Research Design

This study adopts a qualitative, descriptive, and analytical research design, focusing on textual analysis and comparative study methods. It involves the following steps:

- **Textual analysis:** Examination of constitutional provisions, amendments, and legal frameworks related to fundamental duties in India, the United States, Germany, and South Africa.
 - **Judicial Analysis:** Analysis of landmark judicial cases and rulings that interpret or invoke the concept of fundamental duties.
-

-
- **Comparative Analysis:** Identification of similarities and differences in the articulation and implementation of civic duties across selected democracies.

8.2 Data Collection Methods

- The Constitution of India, the U.S. Constitution, Germany's Basic Law (Grundgesetz), and the Constitution of South Africa.
- Relevant amendments, such as the 42nd Amendment to the Indian Constitution.
- Indian cases like *M.C. Mehta v. Union of India* and *Vineet Narain v. Union of India*.
- Key cases from Germany, South Africa, and the United States illustrating civic duties.
- Swaran Singh Committee Report (1966) in India.
- Reports on civic education and duties in South Africa, Germany, and the U.S.
- Books, journal articles, and research papers discussing fundamental rights and duties, constitutional law, and democratic responsibilities.
- Reports and documents published by the Indian Law Commission, UNESCO, and other legal and civic bodies.

9 Scope and Limitation

Scope:

- Focuses on four democratic countries—India, the U.S., Germany, and South Africa—chosen for their diverse constitutional approaches to civic duties.
- Emphasizes the role of constitutional provisions, judicial interpretations, and societal perspectives in shaping the concept of duties.

Limitation:

- The study is limited to secondary data and does not include empirical surveys or interviews.
- Analysis of societal impact is based on available literature and may not capture real-time public sentiment.

10 Comparative Analysis of Fundamental Duties: Legal and Societal Perspectives

• Origins and Inspirations

India's fundamental duties are unique in their direct linkage to the moral and civic responsibility of citizens. These duties are inspired by similar provisions in Japan's Constitution but were shaped significantly by India's post-independence values. In contrast, the U.S. and German systems have a long tradition of focusing primarily on individual rights, with duties emerging more indirectly through legal norms and societal expectations.

• Legal Enforceability and Judicial Role

While India's fundamental duties are not enforceable, both the U.S. and Germany have clearer legal frameworks for citizen obligations, such as jury duty or tax payments. Germany, in particular, integrates duties into the broader structure of the state, requiring active participation in the democratic process.

• Societal Impact and National Identity

In both India and South Africa, fundamental duties are strongly linked to the concept of nation-building and the promotion of social harmony. In India, duties are framed as a collective responsibility to foster national unity, while in South Africa, they emphasize post-apartheid reconciliation and social justice. Germany and the U.S. focus more on legal responsibilities and obligations, with less emphasis on national identity.

11 Findings and Outcomes

- **India**

- Fundamental duties were incorporated into the Constitution through the 42nd Amendment in 1976, primarily as moral obligations to balance rights with responsibilities.
- Duties are not legally enforceable, but the judiciary has occasionally invoked them in cases, especially related to environmental protection (*M.C. Mehta v. Union of India*).
- Duties aim to promote national unity, harmony, and public welfare. However, public awareness and adherence remain limited, reducing their practical impact.
- Duties such as developing a scientific temper and protecting cultural heritage emphasize the role of education in fostering civic consciousness.

- **United States**

- The U.S. Constitution does not explicitly list fundamental duties, but civic obligations like jury duty, tax payment, and military service are well-established through legal norms.
- These obligations are legally binding, and non-compliance often results in penalties, reflecting a structured approach to civic responsibility.
- The U.S. prioritizes individual freedoms over codified duties, with civic obligations emerging through societal expectations rather than constitutional mandates.
- Courts ensure compliance with civic duties, such as compulsory jury service, highlighting the balance between individual rights and societal obligations.

- **Germany**

- Germany's Basic Law (*Grundgesetz*) does not explicitly enumerate duties but embeds them within broader constitutional principles, such as loyalty to the democratic order and social welfare.
- Duties are enforceable through legal mechanisms, and the judiciary plays an active role in maintaining the constitutional order.
- Civic responsibilities, such as contributing to social and economic welfare, are integral to Germany's democratic framework.
- A strong emphasis is placed on civic education to uphold democratic values and responsibilities.

- **South Africa**

- The South African Constitution emphasizes reconciliation and transformation, with duties embedded in the Bill of Responsibilities, promoting equality and social justice.
- Civic duties, while not legally enforceable, are strongly tied to societal expectations and the moral imperative to support nation-building.
- Duties encourage participation in democratic processes and efforts to eradicate poverty and inequality, reflecting the country's socio-political context.
- Civic education is integral to fostering collective responsibility and addressing historical injustices.

- **Comparative Summary**

- India and South Africa focus on moral and educational approaches to foster national unity and societal harmony, with limited legal enforceability.
 - Germany and the U.S. prioritize enforceable civic responsibilities through structured legal mechanisms, with Germany embedding duties within its welfare state framework and the U.S. emphasizing societal norms and legal compliance.
-

- Across all countries, fundamental duties aim to complement individual rights, promote social cohesion, and uphold democratic values, albeit with varying degrees of emphasis on enforceability and cultural integration.

12 Conclusion

This comparative study of fundamental duties in India, the U.S., Germany, and South Africa reveals both similarities and differences in how democratic systems address civic responsibility. While India's fundamental duties are unique in their constitutional framework, the broader concept of civic duties is a key aspect of the social contract in all four nations. These duties help maintain societal order and national integrity, though their enforceability and emphasis vary across legal systems. Further research can explore how these duties evolve in response to modern challenges such as globalization, environmental sustainability, and digital citizenship.

References

- Bari, M. E. (2022). Suspension of the fundamental rights and the unrestrained exercise of the power of preventive detention during the successive proclamations of emergency in Bangladesh: a legal study. Macquarie University. Constitution of India, 1950.
- Adeney, K., & Swenden, W. (2024). Multinational democratic federations: Comparing India with multi-level systems from the Global North. *Studies in Indian Politics*, 12(2), 164-182.
- Devi, P. (2021). Fundamental Duties under Indian Constitution and their Enforceability: A Study. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(12), 417-425.
- The Basic Law (Grundgesetz) of Germany, 1949
- U.S. Constitution
- Constitution of South Africa, 1996
- Swaran Singh Committee Report, 1966
- M.C. Mehta v. Union of India, AIR 1987 SC 1086

અતુલ વ્યાસની વાર્તાઓમાં નારીસંવેદનાનું નિરૂપણ

મુલિયા પ્રવિણાબેન ગણપતભાઈ
પી. ટી. સી., એમ. એ., બી. એડ. શોધાર્થી
પીએચ. ડી. સુરેન્દ્રનગર યુનિવર્સિટી, સુરેન્દ્રનગર

સારાંશ

અતુલ વ્યાસનાં ‘અપરિગ્રહ’ વાર્તાસંગ્રહની પસંદિત વાર્તાઓમાં સૌપ્રથમ ‘એક વૈશાખી બપોરનો દાહ!’ વાર્તામાં અનિરુદ્ધ અને મનોરમાનાં સુખદ નિઃસંતાન દામ્પત્યજીવનમાં અનિરુદ્ધનો મિત્ર મિલન મનોરમા પર બળાત્કાર કરી વિદેશ ચાલ્યો જાય છે. આ સંદર્ભે મનોરમાની મનોવ્યથાનું નિરૂપણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ‘અસહાય’ વાર્તામાં અમિત અને માલતી પતિ-પત્ની છે. જ્યાં નારી સલામતી ન હોય, કેટલાંક લોકો દારૂ પીને આમ-તેમરખડતાં હોય અને અમુક મજબૂર યુવતીઓ પોતાના દેહનો વ્યાપાર કરવા માટે લઈ જવાતી હોય તેવી જગ્યાએ આવી પરિસ્થિતિથી અજાણ હોવાથી અમિતફ્લેટ ભાડે રાખી લે છે અને ખબર પડતાં ફ્લેટ બદલાવતાં પહેલાં જ માલતી બળાત્કારનો ભોગ બને છે. તે દુઃખદ પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ‘પ્રગાઢ અંધકાર..’ વાર્તામાં અમિત અને સીમા કોલેજ કાળનાં મિત્રો છે. અમિત ટ્રસ્ટીના ડૉનર ગાંધી સાહેબની હવસખોર દ્રષ્ટિથી કેવી રીતે વિધવા સીમાને બચાવે છે, અલગ રસ્તો શોધી આપે છે અને એ પ્રગાઢ અંધકારમાંય ઉજાસના માર્ગ પર જવા પ્રેરે છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: પતિ-પત્ની, અંધકાર-ઉજાસ

નવલકથાની સરખામણીમાં ટૂંકીવાર્તા ખૂબ આધુનિક એવું સાહિત્યસ્વરૂપ છે. એ સ્વયં સ્વતંત્ર એવી વાર્તા છે. કેટલાય જાણીતા લેખકો ધૂમકેતુ, પન્નાલાલ પટેલ, ક. મા. મુનશી, ચુનીલાલ મડિયા, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, ઈશ્વર પેટલીકર વગેરેની કૃતિઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં લોકપ્રિય છે તેવી જ રીતે આધુનિક યુગના લેખકોમાં અતુલ વ્યાસે પણ ગુજરાતી સાહિત્યના જુદાં - જુદાં સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં ખેડાણ કરેલું છે.

ટૂંકી વાર્તાઓનું કલેવર ખૂબ જ મર્યાદિત હોય છે. તેમાં બિનજરૂરી વર્ણનો, ભાષાની ભભક કે લાંબા લયક સંવાદો જરૂરી નથી હોતાં, પણ તેમાં એક પ્રકારની ચમત્કૃતિ હોય છે. તે કોઈ અહેવાલ નહિ, પરંતુ તેના પાત્રોની રચના તરત જ ગળે ઊતરી જાય તેવી હોય છે. જેમાં ખૂબ જ ટૂંકાણમાં વાર્તાનું હાર્દ રજૂ કરવામાં આવતું હોય છે.

કથા નિરૂપણના અનેક રંગો સંમિલિત હોય, જીવનના વિવિધ રંગોની એક રંગોળી બનતી હોય તેમજ સ્ત્રીના માનસને વાંચવાનું કામ બહુ અઘરું હોય છે પણ અતુલ વ્યાસની વાર્તાઓમાં નારીના મનોભાવનું, નારી મનની મનોવ્યથાનું સુંદર નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે. તેમણે સ્ત્રીજીવનની વિવિધ સમસ્યા વ્યક્ત કરતી તેમાં સફળ થતીકથાઓ લખવાનો મહાવરો છે. એ ઉપરાંત સ્ત્રીપાત્રોને હંમેશા ઊંચાઈ મળે તેવું પાત્રાલેખન કરવામાં તેઓ સફળ રહ્યા છે. એક વાર્તાકાર તરીકે વિશિષ્ટ રીતે તે મનોવિજ્ઞાનના અભિગમ સાથે નાયિકાની મનઃસ્થિતિને સહજતાથી મૂર્ત કરે છે. તેમની વાર્તાના સ્ત્રીપાત્રો આધુનિક અને શિક્ષિત હોય છે. સાહિત્ય સરવાણી જીવનમાં અનેક ઉમંગ ભરી દે છે. કલમનાં ખોળામાં માથું મૂકીને સાહિત્યસાધકોએ સર્જનના ઉત્કૃષ્ટ આયામો ચરિતાર્થ કર્યા છે. કવિતા, નવલકથા, નાટક, વાર્તા અને વિવેચનના વિવિધ આવિર્ભાવોને માનવીય મૂલ્યોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યકારોએ અભિવ્યક્ત કર્યા છે. માનવ હૃદયની સંવેદના જ્યારે છલકાઈ જાય છે ત્યારે એ સમાજમાં કલા થઈને રજૂ થાય છે. પોતાના હૃદયમાં ઉદભવેલ ભાવોને પરહૃદયમાં પ્રગટાવવાનું કાર્ય એટલે કે સમસંવેદન. તે જગાડવાનું કાર્યસર્જકનું છે. પછી એ સર્જક ચિત્રકાર, સંગીતકાર, નાટ્યકાર, શિલ્પકાર, કાવ્યકાર કે વાર્તાકાર હોય. અતુલ વ્યાસ પણ સમસંવેદન જગાડનારા સર્જકોમાંના એક છે. માનવ જીવનની લાગણીને એમણે નિકટથી જોયેલી છે.

અગિયારમી માર્ચ ૧૯૭૦ ના રોજ જન્મેલ સ્વ કર્મ સૂત્રેણ ગ્રંથિતા એવા અતુલ વ્યાસે ૧૯૮૦ માં માત્ર વીસ વર્ષની ઉંમરથી જ સાહિત્ય ક્ષેત્રે પોતાની કલમ ચલાવી. દરેક કોળિયાને વધુ મીઠો કેમ બનાવી શકાય એતો ઘરના સંસ્કાર અને ઉત્તમ કેળવણી જ શીખવે છે. તેમના માતા-પિતા શિક્ષણના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા એટલે સાહિત્યનો વારસો એમના લોહીમાં હતો. તેમની વાત મુજબ કોમર્સ લાઈનની નોકરી માટે ડિમાન્ડ વધુ હોવાથી કોમર્સમાં ગયા હતા. બાકી સાચો જીવતો આર્ટસનો હતો. નાટકો, એકપાત્રિય અભિનય કરતાં, સંવાદો લખતાં, જીવનવીમા નિગમમાં નોકરીમળી. ૧૯૮૩ માં પિતાજીનું અવસાન, ૨૦૦૭ માં માતા રંજનબા અને પુત્ર કેદારનું એક જ મહિનાના અંતરે અવસાન, નોકરી અને અંગત જીવનમાં ઉતાર-ચઢાવના બધા આઘાત-પ્રત્યાઘાત અને પીડાઓ વચ્ચે પણ તેઓ સર્જન કરતાં ગયાં. અતુલ વ્યાસના સાહિત્યસર્જન ક્ષેત્રે જોઈએ તો તેર ‘નવલકથાઓ’, પાંચ ‘વાર્તાસંગ્રહો’, બે ‘લઘુનવલ’ અને ચાર ‘કાવ્યસંગ્રહો’ પ્રકાશિત થયેલાં છે. ત્રણસોથી વધુ વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. ૧૯૮૪ ના વર્ષમાં ‘અસ્થિ વિસર્જન’ નામની વાર્તાને સ્વ. લાભુભાઈ ત્રિવેદી પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું હતું. ૨૦૦૩ માં ગુજરાતનું પ્રખ્યાત દૈનિક ‘ગુજરાત સમાચાર’ તરફથી યોજેલ વાર્તા સ્પર્ધામાં કુલ ૧૭૫૯ વાર્તાઓમાંથી ‘લૂણો..!’ નામની વાર્તાને સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાંથી માત્ર આ એક જ વાર્તાકારને ઈનામ પ્રાપ્ત થયું હતું. આ પારિતોષિક જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર વિજેતા કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શાહે એનાયત કર્યું હતું. હુમન સોસાયટી ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા ગુજરાતી ભાષાના વિવિધ સર્જકના નામ પર પારિતોષિક આપવામાં આવે છે, જેમાં વાર્તા સંગ્રહ માટે ધૂમકેતુ પારિતોષિક આપવામાં આવે છે. જે ૨૦૦૮ માં અતુલ વ્યાસના વાર્તાસંગ્રહ ‘બંધ પાપણમાં પલાશ’ને ધૂમકેતુ પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું હતું. ટાઈમસર સંસ્થા દ્વારા વાર્તાલેખન માટે ચંદ્રકાંત બક્ષી સ્મૃતિ સન્માન એવોર્ડ, નૃત્યભારતી દ્વારા લેખક એવોર્ડ સન્માન. આ રીતે અતુલ વ્યાસે સાહિત્યના દરેક ક્ષેત્રે કલમ ચલાવી. અનેક પારિતોષિકોથી તેઓ પોંખાયેલા. દુન્યવી અને લાગણીના સંબંધોની વાત તેમજ નારી જીવનની વ્યથા, વિવિધ સમસ્યાઓને લગતી સામાજિકકથાઓની વાત આ સર્જકની વાર્તાઓમાં નિરૂપાયેલી જોવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં જન્મેલા, ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રે પોતાની સર્જન શક્તિથી વિશેષ યોગદાન આપનાર, આધુનિક સર્જકોમાં ઝાલાવાડની ધરા પર પોતાનું ગૌરવવંતુ સ્થાન પામનાર એવા અતુલ વ્યાસ એક મીઠાં ઝરણાં સમાન હતાં.

જ્યારે જીવનમાં ઘણું મેળવવાનું ધાર્યું હોય અને એ બધું મેળવી લીધા પછીનો જે શ્વાસ હોય એ સંસારી વ્યક્તિ માટે એક નિરાંતનો શ્વાસ હોય છે. પણ માનવ ટ્રેઝરી એ છે કે જીવનમાં એકેય તબક્કો એવો આવતો જ નથી કે જ્યારે માણસ એમ વિચારી શકે કે બસ હવે બહુ થયું, હવે મારે કાંઈ નહીં જોઈએ! જીવનમાં એક અવસ્થા એવી આવવી જોઈએ કે હવે દુન્યવી વૈભવતો શું ઈશ્વર પાસે મોક્ષની અપેક્ષા નથી. પણ એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય એને સંન્યાસ કહેવાય, ને એ અવસ્થાએપહોંચેલ વ્યક્તિ સાધુ કહેવાય. સંતોએ કોઈની પાસેથી કશુંય માંગવાનું ન હોય એને અયાચક વ્રત કે અપરિગ્રહ કહેવાય...!

|| ન મોક્સશ્યાકાંક્ષા ન ચ વિભવ વાંછાપિ ચ ન મેં ||

‘અપરિગ્રહ’ વાર્તાસંગ્રહની પસંદિત વાર્તાઓમાં સૌપ્રથમ ‘એક વૈશાખી બપોરનો દાહ!’ વાર્તામાં મુખ્ય પાત્ર તરીકે મનોરમા અને અનિરુદ્ધ છે. અનિરુદ્ધ અનાથ હતો. મનોરમા અનિરુદ્ધની પત્ની છે. મિલન અનિરુદ્ધનો મિત્ર છે. વાર્તાની શરૂઆતમાં મનોરમાની તબિયત સારી નથી તેથી અડધી રાત્રે તેને ઉબકા આવતાં હોય છે. છેલ્લા ત્રણ દિવસથી ડો. દોશીની દવાઓ લેવા છતાં ફેર પડતો નથી. માટે ‘ગાયનેકોલોજિસ્ટ’ને બતાવવાની વાત અનિરુદ્ધને કરે છે. તેને ફડકતો હતો જ કે પોતાની છેતાલીસ વર્ષની ઉંમરે અને વીસ વર્ષના દામ્પત્ય જીવન પછી તો પોતે પ્રેગનન્ટ નહીં હોય ને? સમાજમાં કેવું લાગશે? લોકો શું વિચારશે? એ પ્રશ્નો મનમાં ઊઠવાં લાગ્યાં. અનિરુદ્ધ મલ્ટીનેશનલ કંપનીનો એરિયા મેનેજર હોવાથી ચાર-પાંચ દિવસે એકાદવાર ઘેર આવતો ત્યારે બન્ને એકબીજાની ખૂબ નજીક રહેતાં. પરંતુ ધીમે-ધીમે અનિરુદ્ધની મનોરમાની ગોદ ભરાવવાની આશા ઠગારી નીવડતી ગઈ. એમ મનોરમા અનિરુદ્ધનું આકર્ષણ ગુમાવી બેઠી હોય એમ એને લાગતું. જીવન આખું એક યંત્રની જેમ જીવાતું જતું હતું. છતાં પણ અનિરુદ્ધ તેને પ્રેમથી રાખતો. ક્યારેય એણે મનોરમાને ધુત્કારી નહોતી. બરાબર ન હોય ત્યારે ખબર પૂછતો. એક દિવસ મનોરમાને ઉદાસ જોઈ અનિરુદ્ધ પૂછવા લાગ્યો ત્યારે એક દિવસ મનોરમાએ અનિરુદ્ધને જણાવ્યું: ગાયનેકોલોજિસ્ટ ડોક્ટરે કહ્યું

કે, “મારો પ્રેગનન્સી રિપોર્ટ પોઝિટિવ છે” આ સાંભળી અનિરુદ્ધ ખૂબ ખુશ થઈ જાય છે. તેનું પોતાનું કોઈ જ ન હતું. માત્ર એક એનો મિત્ર મિલન હતો. તેને આ સમાચાર આપવા ફોન કરવા લાગે છે પરંતુ મનોરમા તેને અટકાવે છે. અનિરુદ્ધ કહે છે કે ‘આપણું બીજું કોઈ સગા વહાલું દુનિયામાં નથી જેની પાસે આપણે આનંદ વ્યક્ત કરી શકીએ.’ મિલન એવો અંગત મિત્ર કે જેણે છેક સ્કૂલમાં ભણતા ત્યારથી ખૂબ મદદ કરી હતી. અનિરુદ્ધના લગ્ન સમયે તેનું જ મકાન ભાડા વિના આપ્યું હતું. બીજી રીતે મિલન સારો વ્યક્તિ પણ નહોતો. અનિરુદ્ધને પીવાની આદત નહોતી પરંતુ મિલનને તેને આ ખરાબ રસતે વાળ્યો. પોતે નિઃસંતાન હોવાને લીધે રડી પડતો, એકાદ બાળક માટે ઝૂરતો અને નશામાં ડૂબી જતો. શરાબના નશામાં ડૂબાડી નિરાધારની જેમ રડાવનાર મિલનને પોતાના જીવનની ખુશીઓમાં સામેલ કરવા અનિરુદ્ધ તૈયાર રહેતો. આથી મનોરમાને મિલન માટે નફરત હતી. અનિરુદ્ધ મિલનને મળવા જાય છે ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે તે પરિવાર સાથે બધું છોડી કેનેડા શિફ્ટ થઈ ગયો છે. દસેક દિવસ પછી ફોનની ઘંટડી રણકતા મનોરમાને થયું કે અનિરુદ્ધનો ફોન હશે પરંતુ તે ફોન મિલનનો હતો. મિલન મનોરમાને બપોરે તે બન્ને વચ્ચે જે કાંઈ બન્યું એ માટે તેનો ગુનેગાર કહે છે. તેમજ અનિરુદ્ધની ખુશી માટે ગુનેગાર બનવાનું સ્વીકારું છું, તેવું જણાવે છે ત્યારે મનોરમા ખૂબ જ ગુસ્સે થઈને કહે છે “બળાત્કારી રાક્ષસ”. ઉપરોક્ત વાર્તાનું નામ ‘એક વૈશાખી બપોરનો દાહ!’ એટલા માટે આપવામાં આવ્યું છે કે એક વૈશાખી બપોરે જ મનોરમા પર મિલનને બળાત્કાર કર્યો હતો અને મિલનને ચાંપી દીધેલો દાહ ભડભડ સળગીને પુનઃ એ મનોરમાના અંતઃકરણને જલાવી રહ્યો હતો... આ વાર્તામાં મનોરમાની નારીવેદનાનું નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે.

‘અસહાય..!’ વાર્તામાં અમિત અને માલતી દંપતિ છે. શહેરથી ચાલીસ કિલોમીટર દૂર આવેલી ગામડાની બ્રાન્ચમાં મેનેજર તરીકે નિયુક્ત થયેલો અમિત તેની પત્ની સાથે શહેરમાં એક ફ્લેટ ભાડે રાખીને રહેતો હોય છે પરંતુ માલતીને થોડા જ દિવસમાં ખ્યાલ આવે છે કે પોતે રહે છે તે વિસ્તાર સારો નથી. માટે તે અમિતને ઘર બીજે રાખવાનું કહી તેને લેમ્પ પોલની નીચેનું દ્રશ્ય પણ બતાવે છે કે અમુક કોલગર્લ ટાઈપની છોકરીઓને યુવાન બાઈક પર બેક સીટમાં બેસાડી કોઈ જગ્યાએ લઈ જતો હોય છે. ઉપરાંત કેટલાય મવાલીઓ દારૂ પીને આમતેમ રખડતાં હોય છે. અમિત બીજું મકાન શોધી લેવાનું કહે છે. અમિતને કોઈએ ચેતવ્યો નહોતો કે આ વિસ્તારમાં આવું દૂષણ છે. માલતીએ તો પોલીસને કહેવાનું કહ્યું પણ અમિતે કહ્યું કે એ લોકો બધા મળેલાં જ હોય છે એનાથી કંઈ જ ફેર નહીં પડે. અમિતના સબ-ઓર્ડિનેટ ઓફિસર મિ. કામદારે એક ફ્લેટનો રેફરન્સ આપતાં અમિતે બીજે દિવસે રજા મૂકી ફ્લેટ જોવાનું નક્કી કરી ઘેરપાછાં જતાં ડાયવર્જન હોવાથી, પુલના નાળાનું ખોદકામ ચાલતું હોવાથી કાર તેણે ખાડા ટેકરાવાળી જગ્યાએ ઉતારી. એ જ સમયે એક સ્ત્રીની ચીસ સંભળાઈ. તેણે કારની બંધ બારીમાંથી જોયું તો નાળામાં બે-ત્રણ પુરુષો નશાની હાલતમાં એક સ્ત્રીની ચીસને દબાવી નાળામાં ખેંચી જતાં હતાં. સ્ત્રી ઉલ્કારોય કરી શકે તેમ નહોતી. તેના એક માણસે અમિતને નીકળી જવા કહ્યું. અમિત નીકળી ગયો. ત્યાં સ્ટ્રીટ લાઈટો પણ નહોતી. રાત્રિના સાડા બાર વાગ્યે અમિતે લિફ્ટ પાસે પહોંચીકોલબેલ દબાવી ત્યાં જ એક મેટાડોર એના ફ્લેટ સામેના ડોર પર ઊભી રહી. તેમાંથી એક સ્ત્રી ફેંકાઈ. ફેંકનાર ગુંડાનો ચહેરો અમિતને યાદ હતો, તે એજ હતો જે નાળામાં એની કાર તરફ ધસી આવ્યો હતો. મેટાડોરમાંથી ફેંકાયેલી સ્ત્રી કચડાયેલી, મસળાયેલી, અસહનીય દર્દ સાથે કણસતી લીફ્ટ તરફ આવતી હતી. મેટાડોર ચાલી ગઈ. અજવાળામાં જોયું તો પોતાની જ પત્ની માલતી હતી. દૂધની બોટલ ખરીદવા નીચે ઊતરતાં ગુંડાઓ તેને ઊઠાવી ગયાં હતાં. ત્રણ-ત્રણ રાક્ષસોએ તેને રહેંસી નાંખી હતી. અમિત અસહાય હતો. જેટલો અસહાય તેનાળા પાસેથી પસાર થયો ત્યારે હતો એનાથી પણ વધારે. માટે જ આ વાર્તાનું શીર્ષક અતુલ વ્યાસે ‘અસહાય..!’ આપ્યું છે એ યોગ્ય જ છે. કારણ તે પોતાની પત્નીને પણ મદદ કરવાને બદલે આ ગુંડાઓથી મોં છૂપાવી નાસી ગયો અને બચાવી ન શક્યો એ પુરુષ પોતે જ હતો! અહીં એક નારી વેદનાની મનોવ્યથાનું અને સમાજના આવા નરાધમ અત્યાચારોના દૂષણ સંદર્ભે ટકોર કરી છે.

અતુલ વ્યાસની સંઘેડા ઉતાર સુઅથિત વાર્તાઓમાં ‘પ્રગાઢ અંધકાર’ સ્થાન પામે છે. ‘પ્રગાઢ અંધકાર’ વાર્તામાં અમિત અને સીમા કોલેજ કાળના મિત્રો. સીમાના પિતા રમણીકલાલ ખૂબ શ્રીમંત હતા. પરંતુ શેરબજારમાં ભારે દેવામાં આવતાં, ધંધો ભાંગી પડતાં આર્થિક પરિસ્થિતિ ખૂબ ખરાબ બની. એ અરસામાં જ એમણેસીમાના લગ્ન જ્ઞાતિના એક મધ્યમવર્ગીય યુવાન સાથે

કરાવ્યા હતાં. અમિતે પણ લગ્ન કરી લીધા હતાં. અમિત સ્કૂલનો પ્રિન્સિપાલ છે ત્યાંના ટ્રસ્ટી નારણભાઈ પટેલની દીકરી હિરલ સાથે તેના લગ્ન થયાં. એ જ સ્કૂલમાં વિધવા સીમા શિક્ષિકા તરીકે ઈન્ટરવ્યૂ દેવા આવે છે ત્યારે અમિતને જણાવે છે કે પોતાને એક સાત વર્ષનો દીકરો છે અને ‘husband is no more’ એક અકસ્માતમાં એમનું મૃત્યુ થઈ ગયું. આજીવિકાની ખાસ જરૂર છે માટે તે ભલામણ કરવા જણાવે છે. એ સમયે ટ્રસ્ટના ડૉનર અને દાતા ટ્રસ્ટી ગાંધી સાહેબ ત્યાં હાજર હોય છે. અમિત સીમાને લેવાનું વિચારે છે પણ પોતાની પત્નીનો વિચાર આવે છે કે એ ઊંધું તો નહીં જ વિચારે ને? છતાં તે સીમાને લેવાનું નક્કી કરે છે. તુરંત ગાંધી સાહેબ પાછા આવી અમિતને કહે છે કે સીમાને નોકરી આપવી અને તેના બદલામાં તે વિધવા સીમાના શરીરની માંગણી કરે છે. અમિતને થયું શાળા સંકુલને જેના પૂર્વજોએ લાખો રૂપિયાનું દાન આપ્યું એ માણસ ગાંધી સાહેબ સાવ આવો વામણો માણસ? કેવી હલકી પ્રપોઝલ લઈ આવ્યો. અમિત તેમની ઐયાશીઓ માટે લાયક મજબૂર સ્ત્રીનો સોદો કરાવી આપનાર દલાલ નહોતો. આ બાબતથી સીમાને અમિત અન્ય કારણ જણાવીનારી સંસ્થામાં જોબ માટે વાત કરી છે તે જણાવે છે. એ વાતથી સીમાના ચહેરા પર આછું સ્મિત લહેરાય છે. એણે શબ્દોથી કંઈ જ કહ્યું નહોતું, પરંતુ તેની આંખો અમિતને સતત થેન્કયું કહી રહી હતી. ત્યાં મોકલીને આવા નરાધમો અને હવસખોરોથી બચાવે છે. અન્યત્ર નોકરી મળવાની વાતથી સીમાના ચહેરા પર પ્રગાઢ અંધકારની અનુભૂતિ પછી ઉજાસી આશાનું એક કિરણ અને અમિતના ચહેરા પર શોષણખોર જાનવરથી સીમાને બચાવી લીધાનો આનંદ હોય છે.

અતુલ વ્યાસ એક એવા વાર્તાકાર હતા જેમણે સામાજિક સમસ્યાઓ અને નારીની મનોવેદનાને પોતાની વાર્તામાં રજૂ કરી. નારી હૃદયની ઝીણી-ઝીણી સંવેદનાઓને કાગળ પર ઉતારીને પોતાની ક્ષમતા બતાવી છે. તેમની વાર્તાનો અંતિમ ભાગ નારી જીવનની મનોવ્યથાનું સૂચન કરતી પ્રત્યેક ક્ષણનો સ્ફોટ કરે છે. પુરુષપ્રધાન સમાજમાં શોષિત સ્ત્રીની દબાયેલી વેદનાને તેમની કૃતિઓમાં વ્યક્ત કરવામાં આ વાર્તાકાર સફળ રહ્યા છે. અનેક સુખ- દુઃખના પરિધમાંથી પસાર થઈને લાગણીના તાણાવાણામાં ગૂંથી સામાજિક સમસ્યા તરફ અંગૂલી નિર્દેશ કરી પોતાની આગવી સૂઝથી વાર્તાનો યોગ્ય અંત લેખક અતુલ વ્યાસ લાવી શક્યા છે. જે હાલના આધુનિક સમયનો પણ ગંભીર પ્રશ્ન છે! તેમના પાત્રોને વિશે જે કોઈ ઘટનાઓ બને છે તે સામાજિક સંદર્ભ ગંભીર બાબત છે. સામાજિક સંદર્ભ એક એવું પરિબળ છે જેને હટાવી દેવામાં આવે તો વાર્તાની ઘટના સંભવે જ નહીં.

સંદર્ભ સૂચિ :-

૧. અતુલકુમાર વ્યાસ : ‘તર્પણ’ પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૮૮ કલામંદિર યુથ ગ્રુપ
૨. અતુલકુમાર વ્યાસ : ‘તારણહાર’ પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૪ લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ
૩. અતુલકુમાર વ્યાસ : ‘અપરિગ્રહ’ પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૧૪ લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ
૪. અતુલકુમાર વ્યાસ : ‘જિંદગી ઝાલાવાડ’ પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૨૦ લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ

Historical Significance of Ahmedabad Heritage Walk

Mounish Bhavsar
Research Scholar- History, Gujarat Univeristy, Ahmedabad

Dr. Rizwan Kadri
Associate Professor- History
Shree Swaminarayan Arts College, Ahmedabad

Abstract

This study explores the historical significance of the Ahmedabad Heritage Walk, a program designed to showcase the city's rich cultural and architectural heritage. The walk, starting at the Swaminarayan Temple and ending at Jumma Masjid, encompasses various historical sites, including pols (traditional neighborhoods), haveli (mansions), temples, mosques and markets. The walk highlights Ahmedabad's unique blend of Hindu, Jain, Mughal and European influences. It allows participants to experience the city's vibrant cultural traditions firsthand, from intricate carvings and religious practices to bustling markets and local cuisine. Beyond tourism, the Heritage Walk serves a crucial purpose in raising public awareness about Ahmedabad's historical significance. By fostering a sense of ownership and responsibility, the program encourages citizens to support conservation efforts and ensure the preservation of the city's irreplaceable heritage. Expanding the program through public awareness campaigns and incorporating it into educational institutions could significantly increase its impact and inspire future generations to become stewards of Ahmedabad's rich past.

Keyword: Ahmedabad, Ahmedabad Heritage Walk, Historical Significance

1. Introduction

In the ancient site of Ashaval and Karnavati, ahmedabad was found on 1411. The city of ahmedabad has some of the finest India, Islamic monuments and exquisite Hindu and Jain temple. It's carved wooden houses are another unique architectural tradition (Nair, 2011: 106-111).

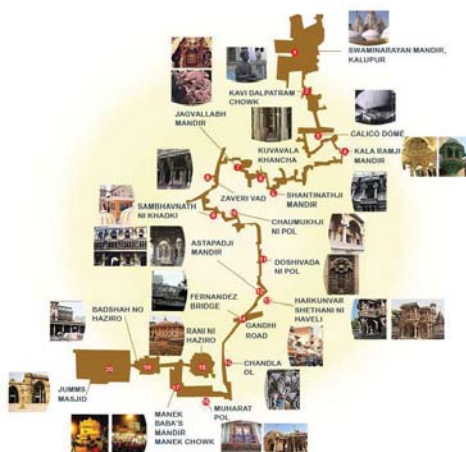
India is a land of rich cultural and historical heritage with a diverse range of traditions, customs and architectural styles that have evolved over thousands of years. one of the best ways to explore this heritage walk which offers an immersive and interactive experience of India's past and present (Yagnik, 2011: 126-127). A heritage tour is a guide tour of a particular area or neighborhood. Which is designed to showcase the historical, cultural and architectural landmarks of that area?

These walks provide a unique opportunity to discover the hidden gems of a city or town and to learn about the stories and legends associated with each land mark from ancient forts and places to colonial-era buildings and modern monuments. Ahmedabad heritage walk offers a glimpse into the city rich and fascinating past. It's an excellent way to connect with the local community to gain insights into the cultural and social fabrics of historical ahmedabad and to diversity of the city's architectural and cultural heritage. A special feature of ahmedabad is the plan of the old city comprising numerous pols, self contained neighborhoods (Lambe et al. 2019: 845-861). Sheltering large numbers of people some of these virtually small villages, traversed by narrow streets, usually terminating in square with community wells and *chabutras* for feeding birds, gates, culde-sacs and secrete passages. To experience the glory of ahmedabad, it is necessary to walk through and old quarter and truly observe the nature of its architecture ,its art, religious places, its culture and traditions (Saiyed et al., 2016: 191-204).

With the purpose of unveiling the city to the tourist and the citizens themselves, Ahmedabad Municipal Corporation (AMC) has arranged this heritage walk of ahmedabad.

2. Rout of Heritage Walk

From Kalupur Swaminarayan Temple at 7:45 am daily and terminates at Jumma Masjid at 10.30 am and the here heritage map of the route

- **Swaminarayan Temple**

In 1822, the land was given by the british government to built the first temple of the swaminarayan sect. then after the further construction of the temple to anandanand swami was done by swaminarayan (Nayar & Iyer, 2008: 175-181).

A defining characteristic of Swaminarayan temples everywhere is carved in teak and every arch and bracket is painted with bright colours. Swaminarayan not only installed several idols but also display of his personal item and sculpture. There are quarters for pilgrims of the sects, a special section for women and an area where ceremonies and teaching sessions are held for women only in the premises of the haveli. The swaminarayan temple the starting point for the Heritage Walk through the pols of the old city (Mehta, 2022: 121-132), Which is located near lalupur in the eastern part of the old city , is a splash of colour in the midst of the city's grey.

- **Kavi Dalpatram Chowk, Lambeshwar Ni Pol**

Kavi Dalpatram Chowk is famous for the house of the famous 19th century Gujarati poet Dalpatram who resided there. The chowk houses a statue of the great poet with complete details like – the kathiware embroidery on his kurta, the worn-out right foot and the meditative look in his eyes.

The famous house of the 19th century Gujarati poet Dalpatram who lived at there is known as kavi dalpatram chowk. Kavi Dalpatram a great poet whose statue is engraved like the kathiware embroidery on his *Kurta*, the worn-out right foot and the meditative look in his eyes (Saiyed et al., 2016: 191-204).

- **Calico Dome**

An administrative office for calico mills was created by American architect frank liyod wright. Ahedabad Municipal corporation did not give him permission because it was not constructed as per its rules. after that the calico dome was constructed on the same site by inspiring buck mister fuller's geodesic domes, gautam sarabhai, along with his team, designed the caioco dome which opened in 1962.in the 1990s the mills and shops were closed and also the dome went in to despair. The center of the dome collapsed and heavy rains damaged the interior of the underground shop during the 2001 earthquake in the 1970s Indian actress Parvin Baby, when she was a student also

took part in the first fashion show in Ahmedabad here (Hope et al. 1866: 34-36). In 2006 on liquidation of calico mills, Ahmedabad Municipal Corporation bought it as a heritage property.

- **Kala Ramji Mandir, Haja Patel ni Pol**

The temple is rich example of delicate wood carving and also a central courtyard which is important part of the architecture of ahmedabad. One such captivating landmark on these walks is the Kala Ramji Mandir, nestled within the residential precinct of Haja Patel ni Pol. This ancient temple enshrines a unique black stone idol of Lord Rama, adding a significant layer to Ahmedabad's historical and cultural tapestry. This paper delves into the historical significance of the Kala Ramji Mandir, exploring its distinctive features, potential origins and its role in enriching the Ahmedabad Heritage Walk experience (Saiyed et al. 2016: 191-204).

- **Shantinathji Mandir, Haja Patel ni Pol**

Embedded within its urban core lies a hidden gem- the traditional Pols, residential enclaves characterized by close-knit communities and architectural marvels. The Ahmedabad Heritage Walk takes visitors on a captivating journey through these Pols, offering a glimpse into the city's bygone era (Ray, 2008: 81-96). Specifically highlighting the Shantinathji Mandir within Haja Patel ni Pol as a prime example of their captivating experiences. There is a 19 inch his idol of shantinathji tirthankar. A panorama of this pol reveals an idyllic and laid back picture of life in the pols (Lambe et al. 2019: 845-861).

- **Kuvavala Khancho**

Kuvavala Khancho is an intersection that had adjacent wells near shantinathji ni polgiving it its name (kuva is well and khancha, passage). There is reflection of persion,mugal,Maratha and European architecture (Wiszniewski, 2022: 187-198).

- **Jagvalabh Mandir, Nisha Pol**

It is famous for its old jagvallabh jain temple and large size and delicate hindu architecture. The Jagvallabh Parshvanath Derasar in Nisha Pol, is a Jain temple and heritage site. It built in 1603 AD, the Derasar offers a glimpse into Jain artistry and craftsmanship from centuries ago. It enshrines idols of Parshvanath and Adinath, important figures in Jainism (Shah, 2011: 48-56). The presence of a Sahastrafena idol and intricate idol postures suggest interesting architectural features. The Jagvallabh Parshvanath Derasar is a heritage site that stands as a testament to Jain faith, art and history in Ahmedabad.

- **Zaveriwad**

Zaveriwad seems to be a historical neighborhood within the city of Ahmedabad, known for two key aspects that contribute to its heritage value: 1. Traditionally inhabited by the goldsmith community, suggesting a long association with a specific trade and possibly unique cultural practices. 2. The presence of haveli-style houses with ornate facades indicates a potential wealth of architectural heritage (Bharat, 2022: 101-121).

Haveli houses are often associated with prominent families or historical periods. While Zaveri vad itself might not be a designated heritage site, it contributes to the overall character and heritage richness of the Ahmedabad walled city, which is a UNESCO World Heritage Site (Nayar & Iyer, 2008: 175-181).

- **Sambhavnath ni Khadki**

A Jain Temple Steeped in History Sambhavnath ni Khadki in Ahmedabad is a significant heritage site for several reasons are that, believed to be Ahmedabad's oldest Jain temple, built in 1662 AD. Originally constructed in wood, showcasing traditional building techniques. Later restored in 1904 with marble, reflecting the evolution of Jain temple design. The temple's unique underground structure, with only the dome and shikhara visible, adds to its mystique (Saiyed et al. 2016: 191-

204). The Khadki offers a glimpse into Ahmedabad's Jain heritage and serves as a testament to the enduring traditions of the Jain community.

- **Chaumukhji ni Khadki**

It is a historical area believed to contain remains of a 10th century Derasar (Jain temple) within the Ajitnathji Derasar. It showcases temples built in a unique Hindu-Jain architectural style. There is a Chaumukhji Derasar, the namesake temple likely dates back centuries and is a key landmark. It presences of a Vaishnav Haveli (mansion) next to the Jain temples highlights Ahmedabad's religious tolerance (Wiszniewski, 2022: 187-198). Hence, Chaumukhji ni Khadki offers a glimpse into Ahmedabad's rich past, showcasing Jain heritage and architectural styles.

- **Doshivada ni Pol**

Doshivada ni Pol is a traditionally home to goldsmiths, reflected in the numerous jewelry shops lining the streets. The Haveli architecture, features ornately decorated haveli mansions, showcasing the area's prosperity. There are unique bird feeding platforms (Chabutaras) with stained glass, a blend of local and colonial styles (Wiszniewski, 2022: 187-198). Once the tallest structure within the walled city.

- **Astapadji Mandir**

The Astapadji Mandir, built around 1856, is a Jain temple located in Ahmedabad, Gujarat. Constructed from red and black marble, it showcases a blend of Hindu and Jain architectural styles. The elaborate decorations include sculptures of figures dancing and playing instruments, animals and floral patterns. Inside the temple, visitors can find idols of important Jain figures like Adishwar Bhagvan and Mahavir Swami, along with statues honoring the man who built the temple and his family. The Astapadji Mandir stands as a testament to the artistic heritage and religious traditions of Jainism in Ahmedabad.

- **Harkunvar Shethani ni Haveli**

Harkunvar Shethani ni Haveli is 180-year-old mansion stands three stories tall and boasts 60 rooms. The haveli is known for its intricate facade featuring a blend of Gujarati and Indo-Chinese architectural styles. The most striking feature is the extensive use of wood carvings, some of which are supported by the longest carved wooden bracket in the entire Old City (Thakkar, 2004: 216-231).

- **Fernandez Bridge**

The Bridge built in 1884, holds historical significance in Ahmedabad. Originally constructed to span a flowing stream (Manek Nadi) that's now dried up, the bridge now serves as a landmark due to the bustling Chopda Bazaar beneath it. This market, established around the same time, is one of the oldest for books in the city (Engineer, 1985: 628-630). The bridge's location, its connection to a forgotten waterway and its role in fostering Ahmedabad's literary scene all contribute to its heritage value.

- **Chandla ol**

While Chandla Ol isn't necessarily a designated heritage site in the traditional sense, it holds significant heritage value for Ahmedabad. This market represents a unique architectural style with homes built above shops (often called "upar wala makan, niche dukan" which translates to "upstairs house, downstairs shop"). This design fostered a strong community where families could live and work in the same building (Ghosh, 2009: 50-60). Chandla Ol's enduring purpose as a market dedicated to religious items showcases Ahmedabad's rich cultural and spiritual traditions .

- **Manek Baba's Mandir, Manek Chowk**

Manek Chowk is a historic square in Ahmedabad named after the revered saint Baba Maneknath. Legend says Maneknath played a role in the city's founding in the 15th century. Manek Baba's Mandir, a memorial temple dedicated to him, stands within the square. Manek Chowk itself is a

vibrant heritage site, transforming throughout the day from a vegetable market in the morning to a bustling jewelry market in the afternoon and finally a popular street food haven at night (Yagnik, 2011: 131-132).

- **Rani no Haziro**

Rani no Haziro is a 15th century tomb complex built by Sultan Ahmed Shah as a final resting place for his queens and subsequent rulers' queens. The stone walls are intricately carved and the tombs are adorned with beautiful brocade fabric. The unique open-air courtyard design is believed to be a request from one of the queens (Ciborro and Shah, 2021: 182-193). The complex showcases a blend of Hindu, Jain and Islamic influences and is maintained by a family of caretakers for generations.

- **Badshah no Haziro**

Badshah no Haziro built in 1446, is a historic mosque and tomb complex in Ahmedabad, India. Located near the Jama Masjid and Manek Chowk, it holds cultural and religious significance. The square-shaped structure with intricate carvings is the resting place of Ahmed Shah I, the founder of Ahmedabad and his descendants. Men entering the site must cover their heads and women are not allowed due to religious customs (Saiyed et al. 2016: 191-204). Across the road lie the tombs of some ministers.

- **Jumma Masjid**

Jumma Masjid is built in 1424 by Sultan Ahmed Shah-I, it was originally intended for the private use of sultans. The mosque is a blend of Hindu and Muslim architectural styles, constructed using yellow sandstone and featuring 15 domes supported by 260 pillars. Interestingly, materials from demolished Hindu and Jain temples were incorporated into the building's construction (Yagnik, 2011: 141-142).

- **Muharat Pol**

Mahurat ni Pol is considered the oldest surviving neighborhood (pol) in Ahmedabad. Founded during the reign of Mehmud Begda (between 1460 and 1486), its name translates to "maiden pol" signifying its historical significance. Originally a Jain residential area, it has transformed into a bustling hub for jewelry stores, with over 100 shops currently there. Despite the commercial activity, only a handful of families reside in the pol today. The construction of the Ahmedabad stock exchange building in front of the pol further exemplifies its transformation over the centuries (Ray, 2008: 81-96).

3. Conclusion

The purpose of the heritage walk can encourage people to support project like conservation and protection of historical monuments by collecting authentic information about them and publishing them through various media. The residences of prominent citizens are also part of the heritage. The purpose of this research is to explore the historical significant of ahmedabad heritage walk.

The Ahmedabad Heritage Walk transcends a simple stroll through the city; it's a journey through time. By weaving together historical sites, architectural marvels and vibrant cultural experiences, the walk fosters a deeper understanding of Ahmedabad's rich tapestry.

Suggestion..

The program can be expanded to create a more comprehensive public awareness campaign about Ahmedabad's ancient heritage. The heritage walk can be designed to encourage participation from all citizens, fostering a sense of collective ownership and responsibility for preserving the city's historical legacy. Consideration should be given to incorporating the heritage walk program into the curriculum of schools and colleges. Government support and promotion of the heritage walk program, particularly within educational institutions, could significantly increase its reach and impact.

Reference

- Bharat, G. (2022). The life and times of Vijaya baji in Panjrapol: A biography of a lived neighbourhood. In *Neighbourhoods and Neighbourliness in Urban South Asia*. Routledge India.
- Ciborro, V. C., & Shah, M. (2021). The King's and Queen's Tomb in Ahmedabad: Cartographies of contested heritage precincts. *ZARCH*, (16), 182-193.
- Engineer, A. A. (1985). From caste to communal violence. *Economic and Political Weekly*, 628-630
- Ghosh, A. (2009). Photo essay: Ahmedabad. *Marg, A Magazine of the Arts*, 60(4), 50-60.
- Hope, T. C., Biggs, T., & Fergusson, J. (1866). *Architecture at Ahmedabad, the capital of Goozerat*. J. Murray.
- Lambe, N. R., & Dongre, A. R. (2019). A shape grammar approach to contextual design: A case study of the Pol houses of Ahmedabad, India. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science*, 46(5), 845-861.
- Mehta, R. (2022). Art and Architectural study of Swaminarayan Akshardham Temple. *International Journal of Arts, Humanities and Social Studies*, 4(3), 121-132.
- Nair, S. K. (2011). The city branding of Ahmedabad. In *City branding: Theory and cases* (pp. 106-111). London: Palgrave Macmillan UK.
- Nayar D. and Iyer, A. (2008) *The Case of Ahmedabad. Compiling Records. Vol V Issue 1: 175-181*
- Ray, C. N. (2008). The traditional neighbourhoods in a walled city: Pols in Ahmedabad. *Sociological bulletin*, 57(3), 81-96.
- Saiyed, A. A., Basalingappa, A., & Sinha, P. K. (2016). Value network in heritage walks: case studies of ahmedabad city walks. *Journal of Heritage Management*, 1(2), 191-204.
- Shah, A. (2011). *Ethnography of an Indian City: Ahmedabad*. The New Blackwell Companion to the City, 48-56.
- Thakkar, J. (2004). *Naqsh: The art of wood carving in traditional houses of Gujarat, a focus on ornamentation*. Research Cell.
- Wiszniewski, D. (2022). Ahmedabad Pols and the Transindividual. In *Housing and the City*. Routledge
- Yagnik, A. (2011). *Ahmedabad: From royal city to megacity*. Penguin UK.

Class Struggle and Urban Disillusionment in Upamanyu Chatterjee's 'English, August': A Study of Bureaucratic Reality in Post-Colonial India

Bhaveshkumar Ishvarbhai Machhi
Research Scholar- English,
Surendranagar University, Wadhwan City

Abstract

This research paper examines Upamanyu Chatterjee's novel "English, August" through the lens of class struggle and urban disillusionment in post-colonial India. The study focuses on the protagonist Agastya Sen's experiences as a young bureaucrat and his encounters with the stark realities of rural India. By analyzing the novel's portrayal of bureaucratic inefficiency, cultural alienation, and the urban-rural divide, this paper aims to shed light on the complexities of India's post-colonial society and the challenges faced by its administrative system. The research employs a critical analysis of the text, supported by relevant scholarly literature, to explore themes of class conflict, identity crisis, and the disillusionment of India's urban elite when confronted with the nation's diverse and often harsh realities.

Keywords: Post-colonial India, Bureaucratic Inefficiency, Urban-Rural Divide, Cultural Alienation, Class Struggle, Identity Crisis, Administrative Service, Social Satire, Colonial Legacy, Cultural Hybridity

Introduction

Upamanyu Chatterjee's debut novel "English, August: An Indian Story" (1988) presents a vivid portrayal of post-colonial India through the eyes of its protagonist, Agastya Sen. The novel, set in the fictional town of Madna, offers a satirical yet poignant exploration of the Indian Administrative Service (IAS) and the broader societal issues that plague the nation. This research paper aims to delve into the themes of class struggle and urban disillusionment as depicted in the novel, with a particular focus on the bureaucratic reality of post-colonial India.

The significance of this study lies in its examination of the persistent challenges faced by India's administrative system and the broader implications for the nation's development. By analyzing Chatterjee's narrative, we can gain insights into the complexities of India's social fabric and the ongoing tensions between urban and rural India, tradition and modernity, and the ideals of public service versus the realities of bureaucratic inefficiency.

Background and Context

To fully appreciate the themes explored in "English, August," it is essential to understand the historical and social context of post-colonial India. Following independence in 1947, India faced the monumental task of nation-building, which included establishing a robust administrative system to govern its vast and diverse population (Guha, 2007). The Indian Administrative Service, a successor to the British-era Indian Civil Service, was tasked with this responsibility.

However, the ideals of public service often clashed with the realities on the ground. Bureaucratic inefficiency, corruption, and a disconnect between urban-educated officials and rural populations became pervasive issues (Dwivedi & Jain, 1988). It is against this backdrop that Chatterjee's novel unfolds, offering a critical examination of these systemic problems through the experiences of its protagonist.

Theoretical Framework

This study employs a postcolonial theoretical framework to analyze "English, August." Postcolonial theory, as articulated by scholars such as Edward Said (1978) and Homi Bhabha (1994), provides a lens through which to examine the cultural, social, and political legacies of colonialism in formerly colonized nations. In the context of this study, postcolonial theory helps illuminate the complexities of identity formation, cultural hybridity, and the challenges of governance in post-independence India.

Additionally, the paper draws on sociological concepts of class and bureaucracy, particularly Max Weber's (1922/1978) theories on bureaucratic organization and social stratification. These theoretical underpinnings provide a foundation for analyzing the class dynamics and bureaucratic realities portrayed in the novel.

Methodology

This research employs a qualitative approach, primarily utilizing textual analysis of "English, August" supplemented by a review of relevant scholarly literature. The study involves a close reading of the novel, focusing on passages that highlight themes of class struggle, urban disillusionment, and bureaucratic reality. This textual analysis is contextualized within the broader framework of post-colonial Indian literature and social studies.

The analysis is supported by secondary sources, including academic journals, books, and articles that provide historical, sociological, and literary perspectives on post-colonial India, bureaucracy, and class dynamics. This multidisciplinary approach allows for a comprehensive examination of the novel's themes and their relevance to understanding contemporary Indian society.

Analysis and Discussion

1. The Protagonist as a Symbol of Urban Disillusionment

Agastya Sen, the protagonist of "English, August," embodies the urban disillusionment that characterizes much of India's educated youth. As a young IAS officer posted to the remote town of Madna, Agastya represents the disconnect between urban aspirations and rural realities. His constant struggle to adapt to his new environment reflects the broader challenges faced by India's urban elite when confronted with the nation's diverse and often harsh realities.

Chatterjee portrays Agastya's disillusionment through his inability to find meaning in his work and his constant longing for the comforts of urban life. For instance, Agastya's obsession with Marcus Aurelius' "Meditations" and his marijuana habit serve as coping mechanisms, highlighting his alienation from his surroundings. As noted by Anjaria (2012), "Agastya's displacement in Madna becomes a metaphor for the larger displacement of the English-educated elite in post-independence India" (p. 37).

This sense of displacement is further emphasized by Agastya's cultural hybridity. His nickname "English" and his struggles with the Hindi language underscore the lingering influence of colonial education on India's urban elite. As Bhabha (1994) argues, such cultural hybridity often results in a "third space" where identities are negotiated and transformed. In Agastya's case, this negotiation leads to a profound sense of alienation and disillusionment.

2. Bureaucratic Reality and Its Discontents

Chatterjee's novel offers a scathing critique of India's bureaucratic system, exposing its inefficiencies, corruption, and disconnect from the realities of rural life. Through Agastya's experiences and observations, the author paints a picture of a system that is often more concerned with maintaining appearances than effecting real change.

The novel's portrayal of bureaucratic reality aligns with Weber's (1922/1978) concept of bureaucracy as an impersonal, rule-bound system. However, Chatterjee shows how this ideal is subverted in practice. For example, the character of Srivastav, Agastya's superior, embodies the

stereotypical bureaucrat more concerned with protocol and paperwork than actual governance. As Srivastav tells Agastya, "In the IAS we do not solve problems, we only manage them" (Chatterjee, 1988, p. 89).

This cynical view of bureaucracy is further reinforced by the novel's depiction of the gap between policy and implementation. Agastya's struggles to understand and execute his duties highlight the challenges faced by well-intentioned officials in a system that often prioritizes form over function. As Gupta (2012) argues, "The novel exposes the hollowness of the developmental state's claims to efficiency and rationality" (p. 142).

3. Class Struggle and the Urban-Rural Divide

One of the central themes of "English, August" is the stark contrast between urban and rural India, which serves as a backdrop for exploring class struggles in post-colonial society. Agastya's privileged background and English education set him apart from the majority of Madna's inhabitants, creating a palpable sense of class tension throughout the novel.

This class divide is evident in Agastya's interactions with local officials and villagers. His inability to communicate effectively in Hindi and his unfamiliarity with local customs underscore the gulf between India's urban elite and its rural population. As Nayar (2012) observes, "The novel exposes the failure of the postcolonial state to bridge the gap between the English-speaking elite and the vernacular masses" (p. 218).

Chatterjee uses these class dynamics to critique the broader failings of India's development model. The novel suggests that the urban-centric approach to governance and development has left much of rural India behind. This is exemplified in the character of Kumar, a local activist who challenges Agastya's assumptions about rural development and exposes the limitations of top-down bureaucratic solutions.

4. Identity Crisis and Cultural Alienation

At its core, "English, August" is a novel about identity crisis and cultural alienation in post-colonial India. Agastya's struggles to reconcile his urban, Westernized upbringing with the realities of rural India reflect the broader challenges faced by many educated Indians in the post-independence era.

The novel explores the concept of "Indianness" and what it means to be authentically Indian in a post-colonial context. Agastya's nickname "English" and his cultural disorientation in Madna highlight the lingering impact of colonial education and the complexities of forging a national identity in a diverse and rapidly changing society.

This theme of cultural alienation is further emphasized through Agastya's relationships with other characters. His friendship with Sathe, another displaced urbanite, serves as a mirror to his own alienation. In contrast, characters like Vasant and Kumar, who are more rooted in local culture, highlight Agastya's disconnection from his surroundings.

As Mishra (2012) argues, "Chatterjee's novel captures the post-colonial predicament of being caught between two worlds, belonging fully to neither" (p. 76). This sense of being "in-between" is a recurring motif in post-colonial literature and reflects the ongoing process of identity formation in post-independence India.

5. Satire as Social Commentary

Chatterjee's use of satire and humor in "English, August" serves as a powerful tool for social commentary. By employing a satirical tone, the author is able to critique various aspects of Indian society and governance without resorting to didacticism. This approach allows for a nuanced exploration of complex issues while maintaining a sense of levity.

The novel's humor often stems from the absurdities of bureaucratic life and the cultural clashes between urban and rural India. For instance, Agastya's attempts to learn Hindi through pornographic

novels or his surreal conversations with local officials highlight the absurdities of his situation while also pointing to deeper social and cultural issues.

As Gopal (2009) notes, "Chatterjee's satire serves to defamiliarize the familiar, forcing readers to confront the contradictions and hypocrisies of post-colonial Indian society" (p. 183). This use of satire aligns with a long tradition of social critique in Indian literature, from the works of Premchand to more contemporary authors like Salman Rushdie.

6. The Legacy of Colonialism in Post-Independence Governance

While "English, August" is set in post-independence India, the legacy of colonialism looms large throughout the novel. This is particularly evident in the structure and functioning of the Indian Administrative Service, which inherited many of its characteristics from the British-era Indian Civil Service.

Chatterjee's portrayal of the IAS highlights how colonial-era bureaucratic practices and attitudes continue to shape governance in post-independence India. The emphasis on hierarchy, paperwork, and protocol over actual problem-solving reflects the persistence of colonial administrative models. Moreover, the novel explores how the colonial legacy affects individual identities and social dynamics. Agastya's English education and cultural hybridity are products of this legacy, as is the continued prestige associated with English language and Western cultural markers in Indian society. As Viswanathan (1989) argues, "The colonial education system created a class of Indians who were 'Indian in blood and colour, but English in taste, in opinions, in morals and in intellect'" (p. 2). "English, August" illustrates the ongoing impact of this cultural colonization on India's administrative elite and its consequences for governance and social development.

7. Gender Dynamics in Bureaucratic and Rural Settings

While not a central focus of the novel, "English, August" also offers insights into gender dynamics in both bureaucratic and rural settings. The predominantly male world of the IAS is contrasted with the more traditional gender roles observed in rural Madna.

Agastya's interactions with female characters, such as the District Collector's wife and the young widow he encounters, provide glimpses into the complexities of gender relations in post-colonial India. These interactions highlight the intersections of gender, class, and social norms, offering a nuanced portrayal of women's roles and challenges in different social contexts.

As Loomba (1998) notes, "Post-colonial feminist criticism has drawn attention to the multiple axes of power that operate on women in colonial and post-colonial contexts" (p. 215). While not explicitly feminist in its approach, "English, August" nonetheless provides material for examining these intersections of power and identity.

Conclusion

Upamanyu Chatterjee's "English, August" offers a rich and multifaceted exploration of class struggle and urban disillusionment in post-colonial India. Through its portrayal of bureaucratic reality, cultural alienation, and the urban-rural divide, the novel provides valuable insights into the challenges faced by India in its post-independence journey.

The experiences of Agastya Sen serve as a microcosm for broader societal issues, highlighting the disconnect between urban aspirations and rural realities, the inefficiencies of bureaucratic governance, and the ongoing process of identity formation in a post-colonial context. Chatterjee's use of satire and humor allows for a nuanced critique of these complex issues, inviting readers to reflect on the contradictions and challenges of contemporary Indian society.

This study demonstrates the enduring relevance of "English, August" as a work of post-colonial literature. By examining themes of class struggle, bureaucratic reality, and cultural alienation, the novel continues to offer valuable perspectives on India's developmental challenges and the lingering impact of colonialism on its governance and social structures.

Future research could further explore the novel's relevance to contemporary Indian society, particularly in light of ongoing debates about bureaucratic reform, rural development, and national identity. Additionally, comparative studies with other works of post-colonial literature could provide broader insights into the shared experiences and challenges of post-colonial nations.

In conclusion, "English, August" stands as a significant work in the canon of Indian English literature, offering a penetrating and often humorous critique of post-colonial Indian society. Its exploration of class struggle, urban disillusionment, and bureaucratic reality continues to resonate, providing valuable insights into the complexities of India's ongoing journey of national development and self-discovery.

References

1. Anjaria, U. (2012). 'Relationships which have no name': Family and sexuality in 1980s Indian English fiction. *The Journal of Commonwealth Literature*, 47(1), 35-51.
2. Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. Routledge.
3. Chatterjee, U. (1988). *English, August: An Indian story*. Faber and Faber.
4. Dwivedi, O. P., & Jain, R. B. (1988). Bureaucratic morality in India. *International Political Science Review*, 9(3), 205-214.
5. Gopal, P. (2009). *The Indian English novel: Nation, history, and narration*. Oxford University Press.
6. Guha, R. (2007). *India after Gandhi: The history of the world's largest democracy*. Macmillan.
7. Gupta, A. (2012). *Red tape: Bureaucracy, structural violence, and poverty in India*. Duke University Press.
8. Loomba, A. (1998). *Colonialism/postcolonialism*. Routledge.
9. Mishra, V. (2012). *What was multiculturalism? A critical retrospect*. Melbourne University Publishing.
10. Nayar, P. K. (2012). *Postcolonial literature: An introduction*. Pearson Education India.
11. Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.
12. Viswanathan, G. (1989). *Masks of conquest: Literary study and British rule in India*. Columbia University Press.
13. Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (G. Roth & C. Wittich, Eds.). University of California Press. (Original work published 1922).

FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF FMCG COMPANY – A CASE STUDY

DAGLI MANSI SUNILKUMAR
RESEARCH SCHOLAR - SURENDRANAGAR UNIVERSITY, WADHWAN

DR. RAHUL SINGHAL
ASSOCIATE PROFESSOR SURENDRANAGAR UNIVERSITY, WADHWAN

Abstract:

The FMCG industry offers a vast array of consumables, resulting in a high volume of monetary transactions. Competition among FMCG manufacturers is intensifying, prompting increased investments in the sector, particularly in India, which is the fourth-largest FMCG market with a total market size exceeding USD 100 billion. Projections suggest the FMCG sector will reach INR 4,00,000 crore by 2025. This study is a financial performance analysis of Dabur India, a leading FMCG company in India. The primary objectives of the study are to analyze the liquidity position of Dabur India and evaluate its profitability performance during the financial years 2018–2022. The study reveals that Dabur India faces challenges in maintaining an ideal current ratio, which impacts its creditworthiness. While the net profit has shown a consistent increase, the gross profit margins have not been satisfactory, indicating scope for better cost management. The study concludes with suggestions to enhance liquidity, optimize inventory management, and improve overall financial health.

Keywords: FMCG, Dabur India, Liquidity, Profitability, Ratio Analysis, Financial Performance

Introduction:

Fast Moving Consumer Goods (FMCG) are essential products that have a quick turnover and are relatively low-cost. These items are replaced within a short period, often within a year. FMCG products include daily consumables purchased in small quantities based on individual or family needs. These goods are typically inexpensive, with a short shelf life, encompassing perishable and non-perishable items, durable and non-durable goods. Examples include toiletries, cosmetics, personal care products, cleaning agents, packaged food, beverages, and household goods. FMCG also extends to pharmaceuticals, consumer electronics, and white goods like refrigerators and washing machines. With urbanization, increased literacy, and rising per capita income, the Indian FMCG sector is surging ahead. This sector, characterized by strong competition between organized and unorganized players, is increasingly catering to middle-class and rural consumers, offering significant growth potential.

The Indian FMCG market has witnessed robust growth over the years. In 2022, the sector continued to expand due to increasing penetration in rural areas, evolving consumer preferences, and the introduction of innovative products. Companies like Dabur India have leveraged these opportunities, focusing on traditional Ayurvedic products alongside modern FMCG items to cater to diverse consumer segments.

Objectives:

- To analyze the liquidity ratio of Dabur India.
- To evaluate the profitability position of Dabur India during the financial years 2018–2022.

Methods and Materials:

This study examines the financial performance of Dabur India over five financial years (2018–2022) using ratio analysis, a widely accepted tool in financial evaluation. Ratio analysis expresses the relationship between financial figures logically and mathematically to derive meaningful insights. It

is based on the premise that a single accounting figure in isolation provides limited information. However, when these figures are compared to each other, they yield valuable insights into a company's financial health, performance, and efficiency. This study employs various financial ratios to analyze Dabur India's liquidity and profitability, drawing data from its financial statements. The findings help identify the company's strengths, weaknesses, and areas for improvement.

Data Analysis and Interpretation:

Table 1: Current Ratio

Year	Current Assets (₹ Cr)	Current Liabilities (₹ Cr)	Ratio
2018	1200.15	600.08	2.00
2019	1500.12	750.25	2.00
2020	1800.50	950.30	1.89
2021	2000.75	1200.40	1.67
2022	2200.90	1350.60	1.63

- The current ratio started at 2.00 in 2018 and remained steady until 2019, then declined gradually in 2020 and beyond.
- While the ideal current ratio is 2:1, Dabur maintained a good liquidity position until 2020, after which the declining trend indicates increased current liabilities relative to assets.

Table 2: Liquid Ratio

Year	Liquid Assets (₹ Cr)	Liquid Liabilities (₹ Cr)	Ratio
2018	800.10	600.08	1.33
2019	1000.20	750.25	1.33
2020	1200.45	950.30	1.26
2021	1400.65	1200.40	1.17
2022	1550.80	1350.60	1.15

- The liquid ratio remained above the benchmark 1:1 for all years, showing a healthy cash and receivables position. However, the ratio steadily declined from 2018 to 2022, indicating reduced liquid assets relative to liabilities.

Table 3: Debt-Equity Ratio

Year	Outsider's Funds (₹ Cr)	Proprietor's Funds (₹ Cr)	Ratio
2018	1000.00	500.00	2.00
2019	1100.00	600.00	1.83
2020	1200.00	650.00	1.85
2021	1250.00	700.00	1.79
2022	1400.00	750.00	1.87

- The debt-equity ratio remained above 1, showing higher reliance on external funds compared to equity.
- A fluctuating trend is observed, with no significant reduction in debt levels over the years.

Table 4: Proprietary Ratio

Year	Proprietor's Funds (₹ Cr)	Total Assets (₹ Cr)	Ratio
2018	500.00	1500.00	0.33
2019	600.00	1700.00	0.35
2020	650.00	1850.00	0.35
2021	700.00	1950.00	0.36
2022	750.00	2150.00	0.35

- The proprietary ratio remained stable at approximately 0.33 to 0.36, showing consistent owner contribution to total assets. However, it indicates reliance on external funding for a majority of total assets.

Table 5: Gross Profit Ratio

Year	Gross Profit (₹ Cr)	Net Sales (₹ Cr)	Ratio (%)
2018	1900.50	8700.20	21.84
2019	2050.70	9200.45	22.29
2020	2200.80	9750.60	22.57
2021	2400.90	10300.75	23.31
2022	2600.25	11050.90	23.54

- The gross profit ratio shows an increasing trend, improving from 21.84% in 2018 to 23.54% in 2022.
- This indicates that Dabur India has effectively controlled its cost of goods sold, leading to enhanced profitability.

Table 6: Net Profit Ratio

Year	Net Profit (₹ Cr)	Net Sales (₹ Cr)	Ratio (%)
2018	1400.40	8700.20	16.10
2019	1550.60	9200.45	16.84
2020	1650.80	9750.60	16.93
2021	1800.90	10300.75	17.48
2022	2000.15	11050.90	18.11

- The net profit ratio increased steadily, reaching 18.11% in 2022.
- This shows an improvement in overall efficiency and cost management by Dabur during the period.

Table 7: Operating Ratio

Year	Operating Cost (₹ Cr)	Net Sales (₹ Cr)	Ratio (%)
2018	7300.60	8700.20	83.90
2019	7600.80	9200.45	82.61
2020	8000.10	9750.60	82.05
2021	8600.50	10300.75	83.50
2022	9000.90	11050.90	81.44

- The operating ratio fluctuates but shows an overall improvement, decreasing to 81.44% in 2022.
- Lower ratios indicate better control over operating expenses relative to sales.

Table 8: Operating Profit Ratio

Year	Operating Profit (₹ Cr)	Net Sales (₹ Cr)	Ratio (%)
2018	1900.50	8700.20	21.84
2019	2050.70	9200.45	22.29
2020	2200.80	9750.60	22.57
2021	2400.90	10300.75	23.31
2022	2600.25	11050.90	23.54

- The operating profit ratio increased consistently, similar to the gross profit ratio, reflecting strong operational efficiency.

Table 9: Debtors Turnover Ratio

Year	Sales (₹ Cr)	Debtors (₹ Cr)	Ratio
2018	8700.20	300.10	29.00
2019	9200.45	320.50	28.71
2020	9750.60	340.20	28.67
2021	10300.75	360.75	28.56
2022	11050.90	390.90	28.26

- The debtors turnover ratio remained high throughout, indicating efficient collection of receivables.

Table 10: Fixed Asset Turnover Ratio

Year	Net Sales (₹ Cr)	Fixed Assets (₹ Cr)	Ratio
2018	8700.20	1200.30	7.25
2019	9200.45	1300.45	7.07
2020	9750.60	1400.60	6.96
2021	10300.75	1500.75	6.87
2022	11050.90	1600.90	6.90

- The fixed asset turnover ratio indicates stable utilization of fixed assets, reflecting consistent growth in sales relative to fixed assets.

Table 11: Working Capital Turnover Ratio

Year	Net Sales (₹ Cr)	Net Working Capital (₹ Cr)	Ratio
2018	8700.20	-200.50	-43.39
2019	9200.45	-150.25	-61.24
2020	9750.60	-120.30	-81.06
2021	10300.75	100.15	102.89
2022	11050.90	200.75	55.06

- The ratio was negative during 2018–2020, indicating inefficient use of working capital and reliance on short-term borrowings. However, it turned positive in 2021 and 2022, suggesting improved working capital management.
- Dabur India faced working capital inefficiencies in the earlier years but has shown significant improvement by 2022.

Table 12: Inventories Turnover Ratio

Year	Sales (₹ Cr)	Inventory (₹ Cr)	Ratio
2018	8700.20	800.30	10.87
2019	9200.45	750.50	12.26
2020	9750.60	710.20	13.73
2021	10300.75	720.90	14.29
2022	11050.90	750.10	14.73

- The inventory turnover ratio steadily increased, reflecting improved efficiency in managing and utilizing inventory over the study period.
- Dabur India efficiently utilized its inventory, achieving higher turnover ratios, which indicates better stock management.

Table 13: Creditors Turnover Ratio

Year	Purchases (₹ Cr)	Creditors (₹ Cr)	Ratio
2018	5200.50	1200.20	4.33
2019	5600.80	1250.30	4.48
2020	5900.90	1400.40	4.21
2021	6200.15	1450.10	4.27
2022	6500.45	1500.60	4.33

- The creditor's turnover ratio remained stable, with minor fluctuations, suggesting consistent payment practices.
- Dabur India maintained timely payments to its creditors, reflecting strong supplier relationships and effective accounts payable management.

Findings:

1. Current Ratio:
 - The current ratio is consistently below the standard of 2:1, indicating insufficient current assets to meet short-term obligations.
 - Recommendation: Dabur India should improve its current ratio by optimizing cash reserves or reducing current liabilities to enhance its creditworthiness.
2. Liquid Ratio:
 - The liquid ratio remained below the norm of 1:1, suggesting the company relies on inventory and may struggle to meet immediate liabilities without selling its stock.
 - Observation: Dabur India is effectively controlling its stock position but should focus on increasing liquid assets.
3. Proprietary Ratio:
 - The proprietors' contribution to total assets is low across the years, indicating a heavy reliance on external funding sources.
 - Recommendation: The company should aim to increase retained earnings or equity contributions to improve this ratio.
4. Gross Profit Ratio:
 - Although the gross profit margin shows an increasing trend, it is not fully satisfactory, indicating challenges in managing overhead costs.
 - Recommendation: Steps should be taken to reduce operating costs to achieve a more favorable gross profit margin.

5. Net Profit Ratio:
 - Net profit ratios have improved consistently year-on-year, reflecting satisfactory profitability levels.
 - Conclusion: Dabur India has effectively managed its bottom-line performance, ensuring steady growth.
6. Operating Profit Ratio:
 - The operating profit ratio has shown a positive trend, indicating improved operational efficiency over the years.
 - Conclusion: Dabur India has maintained strong operating profits, which is a sign of effective cost management at the operational level.
7. Debtors Turnover Ratio:
 - The high debtors turnover ratio indicates that the company collects its receivables efficiently and maintains strong liquidity.
 - Observation: Fast collections reflect good credit policies and liquidity management.
8. Fixed Asset Turnover Ratio:
 - Sales consistently outpace fixed assets, showing effective utilization of fixed assets in generating revenue.
 - Conclusion: Dabur India efficiently leverages its fixed assets to support revenue growth.
9. Working Capital Turnover Ratio:
 - Negative working capital in earlier years (2018–2020) points to inefficiencies and reliance on short-term obligations. The positive ratios in later years (2021–2022) reflect improved working capital management.
 - Recommendation: Focus on maintaining a positive working capital balance to ensure sustainable operations.
10. Inventory Turnover Ratio:
 - The increasing inventory turnover ratio shows that Dabur India has effectively managed its stock, ensuring minimal idle inventory.
 - Conclusion: The company is utilizing inventory efficiently, contributing positively to operational performance.
11. Creditors Turnover Ratio:
 - A stable creditors turnover ratio demonstrates timely payments to suppliers, fostering strong supplier relationships.
 - Observation: Dabur India's disciplined approach to creditor payments is a positive indicator of its financial health.

Recommendations:

- Enhance Liquidity: Focus on increasing liquid assets and maintaining adequate working capital.
 - Control Overheads: Implement cost-cutting measures to further improve gross profit margins.
 - Boost Equity Contributions: Increase proprietor contributions to strengthen financial stability.
 - Maintain Operational Efficiency: Continue leveraging fixed assets and inventory for sustained growth.
 - Streamline Short-Term Obligations: Address negative working capital trends to reduce dependence on short-term financing.
-

Conclusion:

The financial performance analysis of Dabur India Limited for the financial years 2018–2022 highlights both strengths and areas for improvement. The company has demonstrated a strong growth trajectory in net profit ratios, reflecting its ability to generate profit from its operations effectively. However, gross profit margins indicate inefficiencies in managing overhead costs, suggesting that better cost control measures are necessary to maximize profitability.

The liquidity position of Dabur India requires attention, as the current ratio consistently fell below the ideal benchmark of 2:1, indicating potential challenges in meeting short-term obligations. This underscores the need for improving working capital management and ensuring adequate liquid assets to enhance creditworthiness.

Operationally, the high inventory turnover ratio is a positive sign, showcasing the company's ability to efficiently manage stock levels and convert inventory into sales. However, fluctuations in the working capital turnover ratio and periods of inefficiency indicate a need for a better alignment of short-term assets and liabilities to maintain consistent operational efficiency.

Overall, Dabur India remains a key player in the FMCG sector, leveraging its strong brand presence and diversified product portfolio. To maintain and enhance its competitive position, the company must focus on strengthening liquidity through improved asset management, optimizing operational costs to boost gross profit margins, and ensuring consistency in working capital utilization.

By addressing these areas, Dabur India can achieve sustainable growth, further solidify its market leadership, and effectively capitalize on the growing opportunities within the Indian FMCG sector.

References:

- Brealey, R.A., Myers, S.C., Allen, F. (2008), "Principles of Corporate Finance," 8th Ed., McGraw-Hill, EUA.
- Jamal, Z.H. (2010), "Impact of Working Capital Management and Capital Structure on Profitability of Automobile Firms in Pakistan," *Social Science Research Network*, Finance and Corporate Governance Conference 2011 Paper.
- Smith, M.B., Begemann, E. (1997), "Measuring Association Between Working Capital and Return on Investment," *South Africa Journal of Business Management*, Vol. 28, No. 1, pp. 1-5.
- Welter, P. (1970), "How to Calculate Savings Possible Through Reduction of Working Capital," *Financial Economist*, pp. 50-58.
- Kumar, S. and Reddy, S. (2020), "Liquidity and Profitability Analysis of Dabur India Limited: A Case Study," *Journal of Business Research and Studies*, Vol. 12, No. 4, pp. 45-59.
- Sharma, K. and Gupta, R. (2019), "Analysis of Financial Performance in the FMCG Sector: A Study of Dabur India Limited," *International Journal of Commerce and Business Management*, Vol. 6, No. 3, pp. 65-72.
- Bhattacharya, A. (2018), "Inventory Turnover Ratio and Its Impact on FMCG Firms' Profitability," *Indian Journal of Finance and Management Research*, Vol. 4, No. 2, pp. 12-25.
- Rana, P. and Das, M. (2021), "A Comparative Study on Operating Ratios of Selected FMCG Companies in India," *International Journal of Economics and Finance Studies*, Vol. 13, No. 1, pp. 87-98.
- Binti Mohammad Nor Edi Azhar and Noriza Binti Mohd Saad (2010), "Working Capital Management: The Effect of Market Valuation and Profitability in Malaysia," *International Journal of Business and Management*, Vol. 5, No. 11.

Psychological Thoughts for Ideal Study in Psychology Subject

Pankaj Vaghela
Research Scholar- Psychology,
Surendranagar University, Wadhwan

1. Abstract

The field of psychology is a vast and intricate landscape, encompassing the study of the human mind, behavior, and experiences. To navigate this terrain effectively, it is crucial to adopt a multi-faceted approach that combines theoretical knowledge, critical thinking, and practical application. This abstract will delve into the psychological considerations that underpin ideal study practices in psychology, emphasizing the importance of active learning, self-reflection, and a holistic understanding of the subject matter.

Keywords: psychology, study strategies, active learning, self-reflection, holistic understanding

2. Introduction

The study of psychology is a fascinating journey into the human mind and behavior. Here are some psychological thoughts that can make your study more effective and enjoyable:

1. Embrace Curiosity: Psychology is all about understanding the "why" behind human actions and thoughts. Cultivate a curious mindset, always asking questions and seeking deeper explanations.
2. Practice Self-Reflection: Psychology encourages introspection. Regularly reflect on your own thoughts, feelings, and behaviors. This will not only deepen your understanding of yourself but also enhance your empathy for others.
3. Develop Critical Thinking: Psychology involves analyzing research, theories, and real-life situations. Hone your critical thinking skills to evaluate information objectively and form well-supported arguments.
4. Embrace Diversity: Psychology is a diverse field, encompassing various perspectives and cultures. Embrace this diversity by learning about different approaches and appreciating the richness they bring to the study of human behavior.
5. Apply Psychology to Real Life: Look for opportunities to apply psychological concepts to your daily life, relationships, and interactions with others. This will make your learning more meaningful and relevant.
6. Find Your Passion: Psychology is a broad field. Explore different areas like cognitive psychology, social psychology, or clinical psychology to discover your passions and interests.
7. Collaborate and Connect: Engage in discussions with fellow students, professors, and professionals in the field. Sharing ideas and perspectives can broaden your understanding and deepen your learning.
8. Stay Updated: Psychology is a constantly evolving field. Keep up with the latest research and developments by reading journals, attending conferences, and engaging in online communities.
9. Practice Self-Care: Studying psychology can be intellectually stimulating but also emotionally demanding. Prioritize self-care practices like exercise, mindfulness, and spending time in nature to maintain your well-being.

10. Enjoy the Journey: Embrace the challenges and rewards of studying psychology. Remember that learning is a lifelong process, and every step you take brings you closer to a deeper understanding of the human experience.

By incorporating these psychological thoughts into your study approach, you can create a more enriching and fulfilling learning experience.

3. Review of Literature

Motivation is a key driver of effective learning. Intrinsic motivation, fueled by interest and enjoyment, has been shown to enhance engagement and persistence in studying psychology (Ryan & Deci, 2000). Extrinsic motivation, driven by external rewards or pressures, can be less effective and may even lead to burnout. Setting specific, measurable, achievable, relevant, and time-bound (SMART) goals can increase motivation and provide a sense of direction (Locke & Latham, 1990). Cognitive load theory suggests that the human mind has limited processing capacity. Excessive cognitive load can hinder learning by overloading working memory. Chunking information, using mnemonics, and minimizing distractions can help reduce cognitive load and facilitate deeper processing (Sweller, 1988).

Metacognition refers to the ability to think about one's own thinking. It involves self-assessment, planning, monitoring, and evaluation of learning strategies. Metacognitive learners are more likely to identify their strengths and weaknesses, adjust their study strategies accordingly, and achieve better outcomes (Flavell, 1979).

Emotions can significantly impact learning. Anxiety and stress can impair cognitive function and hinder effective studying. Practicing mindfulness, relaxation techniques, and stress management strategies can help regulate emotions and create a more conducive learning environment (Davidson & McEwen, 2012).

4. Objective

- ☐ Curiosity and Open-mindedness: Approach the subject with a sense of curiosity and a willingness to explore different perspectives. Be open to challenging your own assumptions and beliefs.
- ☐ Critical Thinking: Develop critical thinking skills to analyze information, evaluate evidence, and form sound conclusions. Question everything and don't accept things at face value.
- ☐ Objectivity: Strive for objectivity in your observations and interpretations. Avoid personal biases and preconceived notions that might cloud your judgment.
- ☐ Empathy and Understanding: Cultivate empathy and understanding for others. Put yourself in their shoes and try to see the world from their perspective.
- ☐ Self-Reflection: Engage in self-reflection to understand your own biases and how they might influence your thinking. Be honest with yourself about your strengths and weaknesses.
- ☐ Continuous Learning: Psychology is a constantly evolving field. Embrace lifelong learning and stay updated on the latest research and developments.

5. Analysis

To ensure optimal study in psychology, it's crucial to cultivate a mindset that fosters deep understanding and critical thinking. Here are some psychological thoughts to consider:

1. **Embrace Curiosity:** Psychology delves into the complexities of human behavior. Nurture a sense of curiosity about the "why" behind people's actions, thoughts, and emotions. This innate curiosity will fuel your motivation to learn.
2. **Active Recall:** Instead of passively rereading material, test yourself frequently. This active recall process strengthens neural connections and improves long-term retention.

3. **Connect Concepts:** Psychology is not a collection of isolated facts. Look for connections between different theories, concepts, and research findings. This holistic approach enhances understanding and makes learning more meaningful.
4. **Self-Reflection:** Psychology is inherently about understanding the human mind, including your own. Regularly reflect on your thoughts, feelings, and behaviors. This introspection can deepen your understanding of psychological principles.
5. **Empathy and Perspective-Taking:** Develop empathy for others and strive to understand their perspectives. This enhances your ability to analyze human behavior and appreciate the diversity of human experience.
6. **Critical Thinking:** Approach information with a critical eye. Question assumptions, evaluate evidence, and consider alternative explanations. This analytical approach is essential for developing sound psychological insights.
7. **Mindfulness and Well-being:** Prioritize self-care practices like mindfulness and exercise. These practices enhance cognitive function, reduce stress, and promote overall well-being, all of which are conducive to effective learning.

By embracing these psychological thoughts, you can create an ideal study environment that fosters deep learning, critical thinking, and a lifelong passion for psychology.

6. Data

1. Embrace the Power of Data:

- **Data is the Foundation of Psychology:** Recognize that data is the bedrock of psychological research and understanding. It provides empirical evidence to support theories and hypotheses.
- **Data is Objective:** Embrace the objectivity of data. It allows us to move beyond subjective interpretations and gain a more accurate understanding of human behavior.
- **Data Tells a Story:** View data as a narrative waiting to be uncovered. Each data point contributes to a larger picture of human psychology.

2. Cultivate a Data-Driven Mindset:

- **Question Everything:** Develop a curious and inquisitive mind that questions assumptions and seeks evidence-based answers.
- **Be Critical:** Learn to critically evaluate data, considering its source, methodology, and potential biases.
- **Embrace the Scientific Method:** Understand the importance of the scientific method in psychological research, from hypothesis formulation to data analysis and interpretation.

3. Develop Essential Data Skills:

- **Data Collection:** Master various data collection methods, such as surveys, experiments, and observations.
- **Data Analysis:** Learn to analyze data using statistical software and techniques, such as descriptive statistics, inferential statistics, and regression analysis.
- **Data Visualization:** Develop the ability to effectively communicate data through graphs, charts, and other visual representations.

4. Connect Data to Real-World Applications:

- **Real-World Relevance:** Recognize that data has practical applications in various fields, such as clinical psychology, industrial-organizational psychology, and social psychology.
- **Problem-Solving:** Use data to address real-world problems and improve human well-being.
- **Ethical Considerations:** Be mindful of the ethical implications of data collection and analysis, ensuring the protection of human subjects and the responsible use of data.

5. Foster a Growth Mindset:

- **Embrace Challenges:** View challenges as opportunities for learning and growth.
- **Seek Feedback:** Actively seek feedback from instructors and peers to improve your data analysis and interpretation skills.
- **Continuous Learning:** Stay updated on the latest research methods and data analysis techniques.

By embracing these psychological thoughts, you can cultivate a deep appreciation for data and its role in advancing the field of psychology. Remember, data is not just numbers; it's a powerful tool for understanding the human mind and improving the human condition

7. Conclusions

The ideal study environment for psychology involves a blend of psychological and physical factors. Psychologically, a positive mindset, intrinsic motivation, and effective time management techniques are crucial. Physically, a quiet and organized space free from distractions can significantly enhance focus and productivity. Additionally, incorporating mindfulness practices and breaks into the study routine can help maintain mental well-being and prevent burnout.

8. References

- **Psychology:** By David Myers
- **Introduction to Psychology:** By David G. Myers
- **Psychology: Themes and Variations:** By Wayne Weiten
- **Psychology: An Introduction:** By John C. Cacioppo and Laura A. Freberg
- **Abnormal Psychology:** By Ronald J. Comer
- **Abnormal Psychology:** By James N. Butcher, Jacqueline C. Hooley, and Jill M. Mineka
- **Abnormal Psychology:** By David H. Barlow and V. Mark Durand
- **Child Development:** By John W. Santrock
- **Human Development: A Cultural Approach:** By John W. Santrock
- **Theories of Human Development:** By John W. Santrock
- **Social Psychology:** By Elliot Aronson, Timothy D. Wilson, and Robin M. Akert
- **Social Psychology:** By David G. Myers
- **Social Psychology:** By Alice H. Eagly and Shelly Chaiken
- **Cognitive Psychology:** By Steven Pinker
- **Cognitive Psychology: An Introduction:** By Michael W. Passer and Ronald E. Smith
- **Cognitive Psychology: Connecting Mind, Research, and Everyday Experience:** By Laura A. Carlson and John T. Wixted
- **Personality Psychology:** By Daniel Cervone and Scott W. Lambert
- **Personality: Theories and Research:** By Jerry Suls and David Martin
- **The Personality Puzzle:** By David C. Funder
- **Biological Psychology:** By James W. Kalat
- **Biological Psychology:** By John P. J. Pinel
- **Neuroscience:** By Mark F. Bear, Barry W. Connors, and Michael A. Paradiso

Women Empowerment: A Path to Gender Equality and Social Progress

Minal H Patel
Surendranagar University, Wadhwan

Abstract

Women empowerment is a continuous process that involves addressing various aspects of gender equality and ensuring that women have equal opportunities and rights. In ancient India, women played multifaceted roles and held positions of respect in society, evident through historical texts and archaeological findings. However, the eventual erosion of these positions due to societal shifts. The people of the Indus Valley civilization worshiped female deities; they were especially worshipped "Ammatalli". The Rigveda provides glimpses into the roles and contributions of women during that era; women were actively involved in religious rituals and ceremonies. They played roles in performing sacrifices and were often praised for their dedication to these rituals. The kings and people of the Satavahanas dynasty used to put their mother's name before their name. For example, Gautamiputra Satakarni, Vasishtiputra Pulomavi. Over time, the position of women in Indian society has declined.

Women empowerment is a critical pathway to achieving gender equality and fostering social progress across the globe. This concept encompasses the enhancement of women's autonomy, access to education, economic participation, health care, and political representation. Empowering women challenges entrenched gender norms, reduces inequality, and promotes inclusive development. By providing women with the tools and opportunities to make decisions for themselves and their communities, societies can unlock the full potential of half the population, leading to enhanced productivity, economic growth, and social cohesion. This paper explores the multifaceted dimensions of women empowerment, including its role in reducing poverty, improving family welfare, and advancing human rights. Through case studies and global examples, the paper highlights successful initiatives, identifies barriers to empowerment, and offers strategies for overcoming obstacles. Ultimately, the paper asserts that women empowerment is not just a moral imperative but a necessary condition for the achievement of sustainable development and social justice.

Introduction

Women empowerment is a fundamental human right and a cornerstone for achieving gender equality and fostering social progress. Historically, women have faced systemic barriers that have limited their access to opportunities, resources, and decision-making power. These barriers have hindered their full participation in social, economic, and political spheres, perpetuating cycles of poverty, discrimination, and inequality. However, empowering women has proven to be transformative, not only for women themselves but for entire societies and economies.

At its core, women empowerment refers to the process of providing women with the tools, resources, and opportunities to make independent choices, exercise their rights, and shape their destinies. This involves improving access to education, health services, financial resources, and political participation, as well as challenging cultural and social norms that limit women's roles in society.

One notable example of women empowerment is the microfinance movement, particularly through organizations like the Grameen Bank in Bangladesh. Founded by Nobel laureate Dr. Muhammad Yunus, the Grameen Bank has provided small loans to women in rural areas, enabling them to start businesses and contribute to their families' economic well-being. This initiative has not

only helped lift many women out of poverty but has also empowered them to become leaders in their communities.

Women empowerment is a critical component of gender equality and has far-reaching implications for social progress. Studies have shown that when women are empowered, they invest more in their families, contribute to community development, and drive economic growth. This leads to better health outcomes, improved educational opportunities for future generations, and greater political representation. However, the journey towards true empowerment is ongoing, as many women around the world still face significant obstacles such as gender-based violence, unequal access to education, and workplace discrimination.

This paper explores the multifaceted nature of women empowerment, examines successful case studies, and identifies the challenges that must be overcome to ensure a more just and equitable future for women globally. By prioritizing the empowerment of women, societies can unlock new potentials for growth, equality, and social progress.

➤ **Theoretical Framework**

The theoretical framework for women empowerment provides the foundational concepts and models that help to understand how gender inequality can be addressed and how women's empowerment contributes to broader social progress. Women empowerment involves the process of increasing women's agency, expanding their opportunities, and dismantling structural barriers that hinder their access to resources and opportunities. Several key theories and models help explain this process, including feminist theory, human rights-based approaches, and capability theory. These frameworks offer valuable insights into how empowerment can be achieved and its potential outcomes for gender equality and social development.

Human Rights-Based Approach: The human rights-based approach to women's empowerment views gender equality as a fundamental human right. This approach focuses on the idea that women have the right to live free from violence, discrimination, and oppression and that they should have equal access to economic, political, and social opportunities. International frameworks like the United Nations' Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW) are key to understanding the rights-based approach.

Example: In India, the Beti Bachao Beti Padhao (Save the Girl Child, Educate the Girl Child) initiative is a rights-based approach aimed at promoting gender equality and empowering women by reducing female foeticide and improving girls' access to education. The program, launched by the Indian government in 2015, focuses on increasing awareness about the importance of educating girls, as well as addressing issues such as child marriage and gender-based violence.

➤ **Women Empowerment and Economic Development**

In India, women have historically faced significant barriers to economic participation, including social norms, limited access to education and healthcare, and unequal opportunities in the labour market. However, recent efforts to empower women have led to considerable progress, both at the individual and national levels. The Indian government, along with numerous NGOs and international organizations, has implemented various initiatives to improve women's access to economic opportunities, reduce gender-based discrimination, and promote financial independence.

Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA): MGNREGA, launched in 2005, is a flagship initiative by the Indian government to provide 100 days of guaranteed wage employment to rural households. This program has had a positive impact on women's economic empowerment by ensuring that women in rural areas have access to paid employment opportunities. In many instances, women make up more than half of the workforce engaged in MGNREGA, giving them an opportunity to earn wages independently, gain skills, and participate in the economy.

Example: In rural areas such as **Rajasthan** and **Madhya Pradesh**, MGNREGA has allowed women to participate in various public works projects, such as road construction, water conservation, and rural infrastructure development. This has not only improved women's financial independence but also elevated their status within their households and communities.

➤ **Political Empowerment and Women's Rights**

Political empowerment of women is directly connected to the realization of their rights. Women's right to vote, the right to hold political office, and the right to participate in decision-making processes enable them to influence laws, policies, and social norms that affect their lives. Political empowerment involves not just access to political office but also the ability to challenge patriarchal systems and participate meaningfully in shaping public policy. The intersection of women's political rights and empowerment thus serves as a powerful mechanism for advancing gender equality and social progress.

In India, where women have historically been underrepresented in political institutions, several initiatives and movements have worked to address these disparities and increase women's political participation.

The 33% Women's Reservation Bill: The **Women's Reservation Bill** is a proposed law that seeks to reserve 33% of seats for women in the **Lok Sabha** (lower house of Parliament) and state legislative assemblies. This bill, although not yet passed, has been a crucial part of the ongoing debate on gender parity in Indian politics. Its passage would ensure a greater presence of women in the national legislature, enhancing women's influence in the legislative process and contributing to more gender-sensitive policies.

Example: The **Rajya Sabha** (Council of States) has passed a version of the bill, but it still awaits approval in the Lok Sabha. If enacted, this bill would significantly increase women's representation in political decision-making, addressing the historic underrepresentation of women in India's Parliament and state assemblies.

➤ **Social Empowerment: Education, Health, and Social Norms**

Social empowerment is a critical pillar of women's empowerment, focusing on enabling women to overcome social and cultural barriers that hinder their full participation in society. It includes access to quality education, healthcare, and the transformation of social norms that reinforce gender inequality. In India, social empowerment is central to achieving gender equality and driving social progress, as it directly impacts women's autonomy, opportunities, and well-being. By addressing issues such as education, health, and restrictive social norms, India can pave the way for a more inclusive and equitable society.

Education as a Tool for Social Empowerment: Education is one of the most powerful tools for empowering women and advancing gender equality. When girls and women have access to quality education, they are better equipped to make informed decisions, pursue career opportunities, and challenge traditional gender roles. Education also plays a pivotal role in breaking the cycle of poverty, as educated women are more likely to invest in the health and education of their children, leading to intergenerational benefits for entire communities.

In India, the government has launched several initiatives to improve women's access to education, particularly in rural and underserved areas. Despite these efforts, significant gender disparities still exist, especially at higher levels of education. Nevertheless, there have been notable improvements, and these initiatives have played an important role in shifting societal attitudes toward women's education.

The Right to Education Act (RTE), 2009: This law mandates free and compulsory education for all children between the ages of 6 and 14, with specific provisions for the enrolment of girls and

children from marginalized communities. The act has significantly increased girls' enrolment in primary education.

Example: In **Uttar Pradesh**, a state where educational barriers are more pronounced for girls, the implementation of the RTE has increased the number of girls attending school, especially in rural areas, thus enhancing their opportunities for future employment and economic independence.

➤ **Challenges to Women Empowerment**

Women empowerment is a crucial aspect of achieving gender equality and social progress. However, despite significant strides in legal, political, and social reforms, women in India continue to face numerous challenges that hinder their full empowerment. These challenges are rooted in social, economic, cultural, and institutional factors, which perpetuate gender inequality and limit women's opportunities in various spheres of life. Addressing these challenges is essential for fostering an equitable society where women can participate fully in economic, social, and political life.

Patriarchal Social Norms and Cultural Attitudes: Patriarchy is deeply ingrained in Indian society, and traditional gender norms often dictate women's roles within the family and society. These norms limit women's autonomy and decision-making power, especially in rural areas. The preference for male children, early marriage of girls, restrictions on women's mobility, and the expectation that women should solely be responsible for domestic chores are all products of patriarchal thinking that hinder women's social empowerment.

Example: In rural parts of Haryana, Bihar, and Uttar Pradesh, there is still a strong preference for sons, leading to practices like female foeticide and neglect of girls' education and health. In these regions, women often have little say in matters like marriage, career, or education, and their roles are confined to domestic responsibilities, limiting their opportunities for social and economic mobility.

➤ **Policy Recommendations for Enhancing Women Empowerment**

Achieving women's empowerment in India requires a comprehensive approach that addresses the multifaceted challenges women face. Empowerment entails enhancing women's social, economic, political, and cultural status and creating an environment where they can exercise their rights, make decisions, and contribute meaningfully to society. The following policy recommendations aim to foster gender equality, reduce disparities, and create an enabling environment for women's full participation in social, economic, and political spheres.

Equal Pay for Equal Work: Implement and monitor policies ensuring equal pay for men and women in both public and private sectors. This requires setting up monitoring bodies that ensure compliance with labour laws that prohibit wage discrimination.

Example: The Equal Remuneration Act, 1976, mandates equal wages for men and women in the same role. However, the gender pay gap persists. Strengthening monitoring and enforcement mechanisms, as seen in Sweden, where companies are required to report wage disparities and justify them, could help in reducing pay gaps.

Conclusion

Women empowerment is fundamental to achieving gender equality and social progress in India. While the country has made significant strides in improving women's rights, education, and political representation, deep-rooted challenges persist. From gender-based violence to cultural norms that restrict women's roles in society, many barriers still hinder their full participation in social, economic, and political spheres. Nevertheless, addressing these challenges through legal reforms, education, economic opportunities, and changes in societal attitudes can create a more inclusive and progressive future for women.

In India, the empowerment of women has seen transformative examples, such as the Self-Help Groups (SHGs) that have given rural women economic independence and the Beti Bachao Beti Padhao campaign, which has focused on improving girl child education and tackling gender discrimination. The Rural Women's Empowerment Project in Tamil Nadu is another example where rural women have successfully gained access to financial resources and entrepreneurial training, enabling them to thrive economically and socially.

However, women's empowerment must go beyond surface-level changes. For meaningful transformation, the government, civil society, and communities must collaborate to break down the systemic barriers of patriarchy, improve access to education and healthcare, ensure equal economic opportunities, and create safe spaces for women to live and work without fear of violence or discrimination. Societal attitudes must evolve to see women as equal contributors to the economy, politics, and culture.

Ultimately, the path to gender equality and social progress lies in an integrated approach—one that combines policy reforms, social change, economic opportunities, and education. Only by creating an environment where women can freely exercise their rights, make independent choices, and contribute to societal progress can India realize its full potential as a nation.

References

- Research paper "Women's Empowerment in India: Progress, Challenges, and the Ongoing Journey" by M.V.V Satyanarayana

Colonialism and its effect on Indian English literature

Ronakbhai R. Gamit
Research scholar,
Surendranagar University,
Surendranagar, Wadhwan

ABSTRACT:

India is a rich site for studying intertextuality and influence due to its contemporary and colonial history of postcolonial culture. British imperialism in India was more pragmatic than other colonial powers, being motivated by economics rather than evangelism. While some critics denounce or acclaim the West's effect on India, Indian writers' responses show complex instances of intertextuality and influence in the form of reception. The literary movement in India has been shaped by the traditional attitudes, culture, social life, and politics of the local people. British rule in India lasted for more than two hundred years and its authority halted the ruling power of the Indian subcontinent. The impact of British colonialism on Indian literature and social life is evident. Understanding English literature history is crucial for understanding English people's way of life, including their educational, social, and cultural attitudes. The literary movement has been shaped by values and essential beliefs of traditional attitude, culture, social life and politics of local people. Authority of British along with the Indian subcontinent ruling power halted for more than two hundred years. Furthermore, it turns simple when you need to have an understanding of the English Literature history being related to the English people life. This attitude across the educational, social, and cultural way of living. The movement of the British colony in the given subcontinent has the testimonial impact of the literature on the people social life style. This research paper examines in detail the effect of colonial rule on English literature in India.

INTRODUCTION:

The earliest uses of colonialism referred to plantations that men emigrated to and settled. The term expanded its meaning in the early 20th century to primarily refer to European imperial expansion and the imperial subjection of Asian and African peoples. Colonialism is defined as "control by one power over a dependent area or people." It occurs when one nation subjugates another, conquering its population and exploiting it, often while forcing its own language and cultural values upon its people. Indian culture is the oldest on the planet, it is complex and difficult to describe and nail down. Culture may be defined in a variety of ways, including arts, institutions, and population belief that have been passed down from generation to generation. Culture is defined as "one's way of life in society". India, together with the present and colonial histories of postcolonial culture, is considered as a rich place with intertextuality and impact. Furthermore, as compared to other colonial powers, British imperialism is significantly more pragmatic. The purpose is not religious, but rather economic. The concept of British imperialism and 'colonialism' is effective in creating a literary influence on Indians as autonomous or semi-independent collection of regions or princes do under British authority. The statements made by the British in the 1830s concentrate on spreading the system of education in the Indian with the Western Fashion and English as the language primary that undertakes the development of Indian nationalism along with the colonial notion of Indian literature. The manner of communication that employs English language of all the user population of 15 main languages is thought to exert impact on modern Bengali and English literature. The desire to popularize English literature sparked the concept of British influence on literature. Along with the English link, European literature or culture led the door to India, where the geniuses of Indian literature responded immediately. Then, with the British Empire's educational program for native Indian 'colonized' and established a home shortly, English Language invaded the country.

Colonization:

Colonization is often seen as a historical occurrence that has occurred from time immemorial. In

principle, the formation of authority by one means having more power over others who have less power. The word "colonialism" is derived from Colonia, a Roman term that means "settlement" or "farm" in reference to the Romans being the ones in possession of land. Colonialism is a very troublesome notion. It has been observed that there are several points of view on the methods and meanings where a definition of the word is provided. This is regarded to represent the nation's forced occupation-era expansion into foreign Colonization the act of taking control of a foreign area or people, and the spread of an organism in a new environment. From 1757, Britain increased its control of India through the East India Company. From 1757 - 1858 it controlled much of India.. From 1858 onwards, the British government directly ruled India, and it became known as the British Raj. Exploitation colonialism involves fewer colonists and focuses on the exploitation of natural resources or labour to the benefit of the metropole. This form consists of trading posts as well as larger colonies where colonists would constitute much of the political and economic administration. The European colonization of Africa and Asia was largely conducted under the auspices of exploitation colonialism.

At the time of British rule, two different states formed the Indian subcontinent. The first being the "British India" which that is Indian subcontinent areas being under the control of the powers of British colony. In case, colonialism has a concrete part of the conquest, further imperialism forms the broader of dominance. Such a phenomenon is a domination form along with the cultural imposition and exploitation via power over the nations that are weak. It is, seen that British laid interest in India due to multiple reasons. The first is the raw material source, investment area and the British goods market. The above is seen to take several effects and forms and the next is native or "Princely states" that form part of the Indian kings rule the former has central and western Indian parts.

The features of Indian English literature:

The use of magic realism, the focus on social and political issues, and the use of humor and satire are all notable trends in recent Indian English novels. These novels offer a unique and valuable window into Indian society and culture, and provide a critical examination of contemporary issues facing India. Mulk Raj Anand laid the foundation of Indian English literature and became its leading light, earning the epithet of 'Father of Indian English Literature'. The beginning of English writing in India occurred in the first three decades of the nineteenth century, but it was a long process. "Indian writing in English is one of the voices through which India expresses its cultural heritage and modernization of values and systems.

Indian English literature (IEL), also referred to as Indian Writing in English (IWE), is the body of work by writers in India who write in the English language but whose native or co-native language could be one of the numerous languages of India. Its early history began with the works of Henry Louis Vivian Derozio and Michael Madhusudan Dutt followed by Rabindranath Tagore and Sri Aurobindo.[citation needed] R. K. Narayan, Mulk Raj Anand and Raja Rao contributed to the growth and popularity of Indian English fiction in the 1930s. It is also associated, in some cases, with the works of members of the Indian diaspora who subsequently compose works in English.

It is frequently referred to as Indo-Anglian literature. (Indo-Anglian is a specific term in the sole context of writing that should not be confused with Anglo-Indian). Although some Indo-Anglian works may be classified under the genre of postcolonial literature, the repertoire of Indian English literature encompasses a wide variety of themes and ideologies, from the late eighteenth-century to the present day, and thereby eludes easy categorization. The novel occurrence in Indian literary history has had a unique place in the modern literature world. The innovative phenomena of Indian English Writings is fresh and has gained appeal. Literary forms in Indian literature are as ancient as the foundations that stretch back millennia, however the novel is a literary genre that is new in India. Epic, poetry, short tales, theater, and fables have long been part of literary history. However, Novel is the most recent arrival. It hasn't been a century since the notion entered the nation and flourished. Gandhi's nationwide movement inspired Indian English novelists and provided them with significant themes such as freedom struggle, East-West encounter, communal problem, and miserable conditions of untouchables, poor who are landless, the downtrodden, oppressed, and economically exploited. Novelists then turned to the past in order to

concentrate on present themes. The book that deals with political or social topics that are important in India. Several authors have used English as an expressive medium and have had a significant impact on literary forms.

Indian English Literature stands tall and occupies a place of repute in the world literary circle. It has remarkably acquired a self-sufficient and self-contained status and is known for its wide range of themes and techniques that it encompasses. Indian English Literature exudes a variety of themes ranging from the rich Indian Culture, social and traditional values to multifarious issues like the freedom struggle, nationalism and contemporary modern issues. English Language has become an integral part of our lives and does not remain alien to us. It has become the language of expression of our innermost feelings and thoughts. We owe immensely to our great literary stalwarts who not only carved a niche for themselves but also paved the way for future writers to explore and express themselves.

Theme and technique employed by the writer plays a major role in the development of the storyline of any work. The ideas, notions or assumptions of the writer find an impactful presentation through the technique that is adopted. A strong thematic structure helps to pull the story forcefully resulting in a remarkable piece of literature. All writers deploy various themes and techniques which form the warp and woof of the work of art. This intricate exercise helps the writer to reach out to the audience in a dynamic and determined manner, resulting in the complete immersion of the reader in the work of art.

Indian English Literature influenced by Colonialism:

Indian English literature was influenced by colonialism in many ways, including Language, themes, culture, education and violence and resistance. One of the most significant contributions of colonialism to Indian literature was the rediscovery and re-evaluation of India's ancient texts and scriptures, which, in turn, inspired a generation of writers to incorporate elements from these classical sources into their works. The English Literature of India arose as a significant result of the introduction of English education in India during the colonial period. According to R. K. Dhawan, in recent years, the same has attracted a lot of attention, both in India and overseas. At this time, England had seized the nation's empire and riches. The novel in colonial India was useful for both the colonisers as well as the nationalists on account of a variety of reasons. Colonial rulers found "vernacular" novels illuminating for the information they provided on native customs and life. The value of Indian culture in Indian English fiction cannot be overstated, as it lends a distinct perspective and essence to the literary works. The fascinating history, diverse traditions, and unique customs of India have provided authors and writers with a treasure trove of inspiration to draw from.

The indigenous literary traditions encountered Western influences as the Britishers imposed English as medium of education, and as a result, set forth a cultural exchange that transported Indian literature across the shores. Western literary techniques and forms were adopted by Indian writers, leading to the emergence of new literary genres that had a more global appeal and marking a shift from traditional storytelling and poetic forms that were prevalent at the time. India, a land known for its rich cultural heritage and diverse literary traditions, witnessed a long period of colonialism. The colonial influence on Indian literature in this time ushered in new elements in literature as indigenous literary traditions encountered Western influences. British colonialism not only imposed English as the language of administration and education but also sparked a cultural exchange that took Indian literature to other parts of the world. The period, which lasted for over 200 years, brought about significant changes in society, economy, politics, and literature. This exchange gave rise to a new genre of writing – Indo-Anglian literature – which was the original literary creation in English language by Indians. This new literary form was a fusion of indigenous cultural elements and Western literary techniques. One of the most notable impacts of colonialism on literature was the introduction of the English language which the Indian writers soon began to adopt as the foreign language infiltrated education and administrative sectors. These writers were often referred to as 'native writers' and their works reflected their struggle to reconcile their identity with the language imposed by the colonisers.

Colonialism of British has an influence on the education and literature of India. The writers of India started to write short stories, poetry, and novels in the language of English. Successful writers such as

R.K.Narayan, Rabindranath Tagore, Salman Rushdie etc, has written novels and poetry in English winning hearts of all at a level international .English has brought such concept in colleges and schools being the second language however it is the instruction medium. No doubt, the colonialism of British laid an effect on the sub-continent of India. Colonialism further led to the ethnic violence through the addition of the social hierarchy concept. The influence of British is ubiquitous and present in the subcontinent of Asia. The above can be attributed to the English language persistence. Several Indians are seen to be conversant with the language of English as the colonialists strive to export culture or their values through teaching of English to the Indian population. In colonies of British, English language has led to the introduction of same in administration and education. America, Canada and Australia undergo a similar colonialism impact, there by adopting the language to be the mother tongue. The English dominance is remarkable at the time of British colonialism where the English language imperialism is evident across the modern world succeeded by colonialism. As seen in the Asian continent, Colonialism of British lays a huge effect on subcontinent of India. Furthermore, the British altered the administration, economy, business, and trade India thereby introducing the English language which has turned to be the blessing in disguise for the countrymen during the development phase. English is seen to replace Hindi in few aspects which is then used in education, administration, trade & commerce and, information technology. There exists huge demand for schools providing English education in India and now India is moving towards teachers that are qualified in English both as domestic teaching and teaching in foreign nations. It cannot be denied that the literature is seen to persist in the hybridized condition which never has the effect as powerful and hard to be caused by English Literature discovery.

The critical Indian discourse on Western impact is fascinating enough where the issues appear to be para-textual dimension. Such a discourse can them be divided into two major critic's category that may an influence everywhere, along with other critics that are reluctant to view the impact or pose to play that down. But the thing that unites the two is the concern common to identify the one that are deemed good and distinguishes the same from sterile or bad influence.

INDIAN ENGLISH LITERATURE AND POST-COLONIALISM:

The study of the period after Western Colonialism is called post colonialism. It is a study of the consequences of colonialism that the native people felt such as control, exploitation, loss of properties, human rights, etc. It also analyzes the transformation and development of culture, history, discourse, and literature of European imperialism. The study of the aftermath of imperialism on the countries due to the invasion and settlement of the European countries is called post colonialism. It shows the effect on the native people who have been subordinated by the colonial rules in different parts of the world resulting in one of the biggest chapters of the history of mankind. The characteristics of postcolonialism symbolize a significant change in the society for overcoming colonialism and also depict the different ways of dominating the subordinate or native population wielded by the colonial rules.

The literature developed during this era depicts the interaction of the colonials with the natives. By the end of mid 20th Century, a major part of the colonial empires was under the local political government. Previously, it was under the impression of the European countries enjoying sovereign authority. This impression can be found in the art and literature produced by contemporary authors, writers, painters, etc. These creations became the right dimension to study the features of colonialism and the postcolonial era. The time span between 1947 till the 1980s depicts the post-colonial era in India. After the formation of a new democratic government, India saw a huge transformation from a regional scattered power to a global player. The impression of India we have these days is the nifty work of the then eminent personalities constituting the political status of India. These decision-makers thoughtfully and judiciously converted India into a superpower after emerging from a tattered condition in 1947. The post-era of Western Colonialism is signified as post colonialism in India.

Post-colonial writers rely on existing text produced by colonialist and also with having acquaintance and information of their political and cultural actions and behaviors towards other countries investigates biased approach of colonial studies of acts and their sovereignty effects and challenge vigorously the expansionist and transgressors imperialism of colonial powers and specially those values order that

support Imperialism and yet is prevail on western world. The Indian English Postcolonial Literature women writers switched to the theme of microscopy of poverty, alienation, disillusionment and, 'isolation' in the Indian folks familial lives. As a result, the English authors of the Postcolonial India composed their writings to voice the issues of less privileged, so as to uplift them, by contributing to national growth, socially and culturally. It was possible for the writer to reshape the reader's minds and lead them to Nationalism's wholistic view. The Indian writers of Postcolonial era continued to see the influence of the same in India by adding importance and values of "Nationalism".

CONCLUSION:

When the question of the English future arises, there is no adequate solution since the image left is permanent. The English literary effect on Indian literature is wide and has an influence of one literature on another, but it is just a tiny part of a larger story, since British rule in India is closely linked with it. This has a cultural and literary influence on the oppression of global hegemony. The colonialist seeks to incline subjected nations more than ever to their culture's language and push them to mimic, and this imitation includes imitation of daily routines and personal relationships, as well as employing language and identity form. But, as we all know, imitation is always a disguise for the original and, in some ways, a definition of the original; it is similar but not the same. In this sense, language is a colonialist and is imposed on conquered nations more than any other matter, preparing a background and motivation for most unwanted problems and quarrels. Also, Indians produced a significant amount of English language literature. The writings of India in English saw major controversy based on its superiority and inferiority in comparison to the produced literature in different Indian languages. Further, it was said that it themselves uprooted from the Indian authentic sense. It then witnessed accusations as it was imitative, superficial, and, shallow etc. English writers of India are criticized since they are not the actual ambassadors of Indian socio-culture. Such a literature is the enterprise honest that help assess the rare Indian gems.

REFERENCES

1. S.K. Das, *A History of Indian Literature 1800-1910, Western Influence: Indian Response* (New Delhi, 2011)
2. H. Trivedi, "Nationalism, internationalism, imperialism: Tagore on England and the West", in H. Trivedi, *Colonial Transactions: English Literature and India* (Manchester, 2016)
3. Boehmer, Elleke. *Colonial and Postcolonial Literature: Migrant Metaphors*. Oxford and Newk
4. Acemoglu, Daron, Simon Johnson and James A. Robinson. 2011. "The Colonial Origin of Comparative Development: An Empirical Investigation." *The American Economic Review* 91: 1369-1401.
5. Oxford Learner's Dictionaries <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com>
6. Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths and Helen Tiffin. *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-colonial Literatures*. London and New York: Routledge, 2009.

વર્તમાનમાં સ્ત્રી - આકાશમાં ખીલેલું એક સપ્તરંગી મેઘધનુષ

ડૉ. પૂજાબેન હરેન્દ્રભાઈ ઠાકર
M.A., M.PHIL, P.HD (SOCIOLOGY)

નંદીની હરીનાથ

નંદીની હરીનાથ ભારતીય અંતરિક્ષ સંશોધન સંસ્થાન (ISRO) સાથે જોડાયેલી પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક છે. તેમણે માર્સ ઓર્બિટર મિશન (Mangalyaan) પર ડેપ્યુટી ઓપરેશન્સ ડિરેક્ટર અને મિશન ડિઝાઇન પ્રોજેક્ટ મેનેજર તરીકે કાર્ય કર્યું છે. ISROમાં પોતાના 20 વર્ષના કારકિર્દી દરમિયાન તેમણે 14 થી વધુ મિશન પર કામ કર્યું છે.

નંદીની હરીનાથને વિજ્ઞાન સાથેનું પ્રેરણાનું પ્રારંભ ‘સ્ટાર ટ્રેક’ ટીવી સિરીઝ દ્વારા મળ્યું. તેમના પરિવારમાં વિજ્ઞાન પ્રત્યેના રસને લીધે તેમનો આ ક્ષેત્રમાં વિકાસ થયો. તેઓએ ચંદ્રયાન મિશન પર પણ કાર્ય કર્યું છે, જેના દ્વારા ચંદ્રની સપાટી અને તેની ભૂમિતિ અંગેની સમજ વિકસાવવામાં મદદ મળી હતી.

નંદીની મહિલાઓ માટે એક પ્રેરણા છે, તેમણે વ્યક્ત કર્યું કે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમાં મહિલાઓ માટે કોઈ અવરોધ નથી. તે જણાવ્યું છે કે પુરુષો અને મહિલાઓ માટે સમાન તક છે અને દ્રઢ નિશ્ચય સાથે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં સફળતા મેળવી શકાય છે. ISROમાં તેમનું કાર્ય અને તેમની ટીમના પ્રયત્નોનો પરિણામ સ્વરૂપે Mangalyaan મિશન ખૂબ ઓછા ખર્ચે અને પ્રથમ પ્રયત્ને સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ થયું, જે ભારત માટે ગૌરવની બાબત છે.

મૌમીતા દત્તા

મૌમીતા દત્તા એક પ્રતિષ્ઠિત ભારતીય વૈજ્ઞાનિક અને ઈજિનિયર છે, જેમણે ISRO (ભારતીય અંતરિક્ષ સંશોધન સંસ્થા)ના સ્પેસ એપ્લિકેશન્સ સેન્ટર, અમદાવાદમાં મહત્વપૂર્ણ પ્રોજેક્ટો પર કામ કર્યું છે. તેઓ Mars Orbiter Mission (મંગલયાન) માટે જાણીતા છે, જે 5 નવેમ્બર 2013ના રોજ લોન્ચ કરવામાં આવ્યું હતું. મૌમીતા દત્તા એ મંગલયાન મિશન માટે મૈથેન સેન્સર તરીકે ઓળખાતા સૌપ્રથમ સેન્સર ના વિકાસ માટે જવાબદાર હતી, જે મંગળ ગ્રહ પર મૈથેનનું પત્તો પાડવામાં મદદ કરે છે.

મૌમીતા દત્તાએ કોલકાતાની રાજબાજી સાયન્સ કોલેજથી એપ્લાઈડ ફિઝિક્સમાં એમ.ટેક. કરવાની હોમ્મી હોવાથી, તેમના વિજ્ઞાનમાં ગહન રસ હતો. 2006માં તેઓ ISRO સાથે જોડાઈ અને ત્યાં અનેક મહત્વપૂર્ણ પ્રોજેક્ટો પર કાર્ય કર્યું જેમ કે Oceansat, Resourcesat, Hy SAT અને Chandrayaan 1.

આ ઉપરાંત, મૌમીતા ‘મેક ઈન ઈન્ડિયા’ અભિયાન સાથે પણ સંકળાઈ છે, જ્યાં તેમણે ભારતની આંતરિક ક્ષમતાઓનો ઉપયોગ કરીને ઓપ્ટિકલ સાધનોના વિકાસમાં યોગદાન આપ્યું. ISRO ટિમ ઓફ એક્સીલેન્સ એવોર્ડ તેમને મંગલયાન મિશન માટે આપવામાં આવ્યો.

મૌમીતા દત્તા વિજ્ઞાનિક હોવા ઉપરાંત સાહિત્ય, રચનાત્મક લેખન અને સંગીતમાં પણ રસ ધરાવતી છે. 2017માં મૌમીતા એ મહિલા સશક્તિકરણ અને લિંગ સમાનતા પ્રોત્સાહિત કરવા માટે મંત્રીમંડળની પહેલમાં ભાગ લીધો

રીતુ કરીધાલ

રીતુ કરીધાલ એક પ્રખ્યાત ભારતીય વૈજ્ઞાનિક અને ISRO (ભારતીય અંતરિક્ષ સંશોધન સંસ્થા)ના મહાન યોગદાનકારક વ્યક્તિ છે. તેઓ ખાસ કરીને મંગલયાન મિશન (Mars Orbiter Mission - MOM) સાથે સંકળાયેલી છે, જે 2013માં મંગળ ગ્રહ પર ભારતની પહેલી સફળ મિશન રહી. રીતુકરીધાલને ડિપ્યુટી ઓપરેશન્સ ડિરેક્ટર તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યું હતું, અને તે મિશનના ઓટોનોમી સિસ્ટમના વિકસાવટ અને અમલમાં મહત્વનો ભાગ ભરી.

શૈક્ષણિક પૃષ્ઠભૂમિ

રીતુ કરીધાલે લક્ષ્મી યુનિવર્સિટીના ફિઝિક્સ વિભાગમાંથી અધ્યયન કર્યું અને પછી બેંગલુરુની ભારત સરકારની ઈલેક્ટ્રિકલ એન્ડ એરોસ્પેસ એન્જિનિયરિંગમાં માસ્ટર્સની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી. તેઓએ 1997માં ISROમાં જોડાવા પછી ઘણી મહત્વપૂર્ણ કામગીરીઓના ભાગીદાર બન્યા.

મિશન અને યોગદાન

રીતુ કરીધાલે 2007માં ISRO યંગ સાયન્ટિસ્ટ એવોર્ડ પણ જીત્યો હતો. મંગલયાન મિશનમાં, તેમને spacecraft ના ઓપરેશન અને ઓટોનોમી (સ્વયંચાલિત પ્રણાલી) માટે મહત્વપૂર્ણ કામગીરી આપી. તેઓ ‘ચંદ્રયાન 2’ મિશનના મિશન ડિરેક્ટર તરીકે પણ કાર્ય કરી ચૂક્યા છે, જે ચંદ્ર પર સોફ્ટ લેન્ડિંગ માટે પ્રક્ષોપિત હતું.

પ્રેરણા અને લક્ષ્ય

રીતુએ પોતાની લક્ષ્યાંક સાથે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે, દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં સંઘર્ષ અને સફળતાની યાત્રા હોય છે, અને મિશન માટેના એક્સમયના લક્ષ્ય સુધી પહોંચી શકાય છે. તેઓ લિંગ સમાનતા અને મહિલાઓ માટે પ્રેરણા બનાવવાની પ્રક્રિયામાં પણ જોડાય છે.

રીતુની પ્રેરણા અને પ્રભાવ

રીતુ કરીધાલ પોતાની કારકિર્દી અને વૈજ્ઞાનિક યાત્રામાં ઘણી કઠિનાઈઓનો સામનો કરતી રહી છે અને ભારતીય મહિલા વૈજ્ઞાનિકો માટે એક પ્રેરણા બની છે. ISROમાં મહિલાઓ માટેની સક્ષમતા અને અવસરોથી તેઓ ખૂબ જ પ્રેરિત છે, અને સતત પોતાના કાર્ય દ્વારા વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં અવકાશના નવીન મંચ પર ભારતીય પ્રસ્તુતિને આગળ વધારવામાં યોગદાન આપતી રહી છે.

અનુરાધા ટી.કે.

અનુરાધા ટી. કે. એ એક પ્રખ્યાત ભારતીય વૈજ્ઞાનિક છે અને ISRO (ભારતીય અંતરિક્ષ સંશોધન સંસ્થા)માં સિનિયર મેગા પદ પર કાર્યરત છે. તેમનો જન્મ 1961માં બાંગલોર, કર્ણાટકમાં થયો હતો. અનુરાધાએ વિઝવેસવેર્યા કોલેજ ઓફ એન્જિનિયરિંગમાંથી ઈલેક્ટ્રોનિક્સમાં સ્નાતક ની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમણે 1982માં ISRO સાથે જોડાવાની શરૂઆત કરી હતી અને ત્યારબાદ તેમણે એન્ટેનાં ઉપકરણ, સંસાધન ઉપગ્રહ અને દુરદ્રષ્ટિ ઉપગ્રહ જેવા વિવિધ મિશનો પર કાર્ય કર્યું છે.

અનુરાધા ટી. કે.એ GSAT-12, GSAT-10, GSAT-17 અને GSAT-18 જેવા મહત્વપૂર્ણ સંપ્રેષણ ઉપગ્રહોના લોન્ચિંગ મિશનને નેતૃત્વ આપ્યું. તેઓ ‘જિયો-સેટ’ કાર્યક્રમના નિર્દેશક તરીકે પણ કાર્યરત રહી છે, જેનું મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સંપ્રેષણ અને માહિતીલિંક માટે મહત્વપૂર્ણ છે. અનુરાધા ISROના ગ્લોબલ મિસન, જેમ કે RISAT-1, માટે પણ મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપતી રહી છે.

અનુરાધાએ ઘણી મહિલાઓ માટે પ્રેરણા પૂરવતા કાર્ય કરેલું છે. તેમણે કહેવામાં આવ્યું છે કે, ‘જ્યારે હું કાર્ય માટે સંકલ્પિત થઈ, ત્યારે મારા પરિવારના સહકારથી ઘર પર સુમેળિત વાતાવરણ રચી, અને તેમનો આર્થિક અને ભાવનાત્મક સહયોગ મને ખૂબ મદદરૂપ થયો.’ આ રીતે, તેમણે ગૃહ-વ્યવહાર અને કારકિર્દી વચ્ચે સંતુલન જાળવવા માટે પોતાનું માળખું બનાવ્યું. તેમની કારકિર્દી અને સિદ્ધિઓ માટે અનેક એવોર્ડ્સ અને માન્યતાઓ મળી છે, અને તેમણે મહાત્મા ગાંધીના સ્વપ્નને સાકાર કરવા માટે ભારતીય અવકાશ સંશોધન માટે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે.

મીનલ રોહિત

મીનલ રોહિત એ ભારતીય અવકાશ સંશોધન સંસ્થા (ISRO)માં પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક છે. તેમણે મંગલયાન (Mangalyaan) મિશન, જેમાં ભારતે મંગળગ્રહ પર પેપરલાન્સિંગ સેટેલાઈટ મોકલ્યો હતો, માટે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું હતું. મીનલ રોહિત એ એક સિસ્ટમ ઈન્ટિગ્રેશન એન્જિનીયર તરીકે ISRO સાથે જોડાયાં હતાં અને તેઓ પેઈલોડના ઘટકોની

નિરીક્ષણ અને મોનિટરિંગમાં કામ કરતી હતી તેમણે પોતાના જીવનમાં ઘણી સાબિતીઓ પ્રાપ્ત કરી છે, જેમાં 2007 માં યુગ સાયન્ટિસ્ટ મેરિટ એવોર્ડ અને 2013 માં ISRO ટીમ એવોર્ડનો સમાવેશ થાય છે

ISROમાં જોડાવાની શરૂઆત મિનલ રોહિતે નિર્મા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટેકનોલોજીથી કલીનિંગના સંકેતો સાથે કરી હતી. ISRO ના વિવિધ મિશન અને પ્રોજેક્ટોમાં તેમની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા રહી છે, અને તેઓ વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં મહિલાઓ માટે પ્રેરણાનો સ્રોત બની છે.

મુથૈયા વિનીતા એ ISRO (ભારતીય અંતરિક્ષ સંશોધન સંસ્થા)ની એક મુખ્ય વૈજ્ઞાનિક છે, જેમણે 30 વર્ષથી વધુ સમય સુધી સંસ્થા સાથે સંકળાયેલ રહી છે. તેમણે ISROના વિવિધ મહત્વપૂર્ણ પ્રોજેક્ટ્સમાં યોગદાન આપ્યું છે અને ભારતીય અવકાશ કાર્યમાં મહિલાઓ માટે પ્રેરણા બની છે.

મુથૈયા વિનીતા

મુથૈયા વિનીતાની કારકિર્દી શરૂઆત જૂનિયર એન્જિનિયર તરીકે ISROમાં થઈ હતી, જ્યાં તેમણે હાર્ડવેર ટેસ્ટિંગ અને ડેવલપમેન્ટના અનેક ક્ષેત્રોમાં કામ કર્યું. તેણે Cartosat-1, Oceansat-2 અને Megha-Tropiques જેવી વારસાગત ઉપગ્રહો પર મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા અદા કરી. આ સાથે, તે મંગલયાન મિશન (Mars Orbiter Mission) ના સફળ મિશન માટે પણ જવાબદાર હતી, જેમાં ભારતે મંગળ ગ્રહની તફાવત જાણી. ISROમાં 30 વર્ષથી વધુના કાર્યકાળ દરમિયાન, તેણી ઘણા સેટેલાઈટ મિશન અને પ્રોજેક્ટ્સના ડેટા ઓપરેશન્સને સંચાલિત કરી રહી છે

વિનીતા એક પ્રેરણાદાયી વિજ્ઞાનિક છે, જેમણે ISROની સફળતા માટે વ્યાપક યોગદાન આપ્યું અને એન્ટરપ્રાઇઝના દરેક મિશન અને મશીનને સાચવીને સફળ બનાવી.

વી. કે. લલીથામ્મીકા

વી. કે. લલીથામ્મીકા એ એક પ્રખ્યાત ભારતીય વૈજ્ઞાનિક અને ઇજિનિયર છે, જેમણે ISRO (ભારતીય અંતરિક્ષ સંશોધન સંસ્થા) સાથે અનેક મહત્વપૂર્ણ મિશનો પર કામ કર્યું છે. તેઓ ખાસ કરીને ઍડ્વાન્સ્ડ લોન્ચર ટેકનોલોજી અને લાંચ વાહન વિકાસ ક્ષેત્રે નિષ્ણાત છે. તેઓએ Polar Satellite Launch Vehicle (PSLV) અને તેના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે, જે ISROના વિવિધ સંપ્રેષણ ઉપગ્રહોને સફળતાપૂર્વક પ્રક્ષેપિત કરે છે.

કારકિર્દી અને યોગદાન:

વી. કે. લલીથામ્મીકા 1988માં વિક્રમ સારાભાઈ અવકાશ કેન્દ્ર (VSSC) સાથે જોડાઈ હતી. અહીં તેમણે Augmented Satellite Launch Vehicle (ASLV) અને PSLV જેવા રોકેટ મિશન પર કામ કર્યું, જે ISROના પ્રથમ સફળ મિશનોમાંથી હતા. PSLVને હવે ISROના સૌથી વિશ્વસનીય રોકેટ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, અને તે દુનિયાના અનેક સેટેલાઈટ મિશનો માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

ગગનયાન મિશન:

લલીથામ્મીકા ISROના ગગનયાન મિશન સાથે પણ સંકળાયેલ છે, જે ભારતના પ્રથમ માનવ અંતરિક્ષ મિશન છે. આ મિશન દ્વારા ભારતના કસોટી પરિપ્રેક્ષને દૂર કરવા માટે તેમના દૃઢ પ્રયત્નો મુખ્ય બન્યાં છે. 2022 સુધી ભારતીય એસ્ટ્રોનોટ્સને અંતરિક્ષમાં મોકલવાનો હેતુ ધરાવતા આ મિશનમાં તેઓ અગત્યની ભૂમિકા નિભાવતા છે

પ્રેરણા:

લલીથામ્મીકા માટે, વૈજ્ઞાનિક વિકાસ અને લિંગ સમાનતા ક્ષેત્રે ખૂબ પ્રેરણા છે. ISROમાં આવી મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવતી પ્રેરણાદાયી મહિલા તરીકે, તેમણે કામકાજ અને ગૃહ સંભાળ વચ્ચે સંતુલન બનાવતી આદર્શ પ્રસ્થાપિત કરી છે. તેમણે ઇજિનિયરિંગ અને વૈજ્ઞાનિક ક્ષમતાઓના મિશ્રણમાં જે કુશળતા દાખવી છે, તે કેટલીક માટે પ્રેરણા બની છે. ISROના સફળ મિશન અને ભારતના અવકાશ સંશોધન ક્ષેત્રે તેમના યોગદાન માટે તેમનો ઉલ્લેખ નોંધનીય છે.

Advancements in the Synthesis and Biomedical Applications of Inorganic Nanoparticles

Bansari Navinbhai Patel
Research Scholar- Chemistry,
Hemchandracharya North Gujarat University, Patan

Abstract

Inorganic nanoparticles have revolutionized the biomedical field due to their unique physicochemical properties and versatility. Recent advancements in synthesis methods have facilitated precise control over their size, shape, and functionalization, unlocking applications in drug delivery, diagnostics, imaging, and therapy. This paper provides an overview of cutting-edge synthesis techniques such as chemical reduction, sol-gel processes, and green synthesis, as well as their applications in cancer therapy, antimicrobial treatments, and diagnostic imaging. The challenges associated with toxicity, scalability, and regulatory compliance are discussed, alongside potential future directions for research and development.

1. Introduction

Inorganic nanoparticles have emerged as pivotal tools in biomedical sciences, driven by their exceptional properties such as high surface area-to-volume ratios, tunable optical and magnetic characteristics, and the ability to conjugate with biomolecules. These features have enabled significant advancements in drug delivery, imaging, diagnostics, and therapeutic interventions. This paper delves into the recent progress in their synthesis and biomedical applications, highlighting the challenges and opportunities for future research.

2. Literature Review

Advancements in the synthesis of inorganic nanoparticles have significantly improved the control over particle characteristics. Chemical reduction remains a widely used technique for producing metallic nanoparticles such as gold and silver, offering simplicity and scalability. Modifications in reducing agents and stabilizers have led to nanoparticles with improved stability and functionality (Daniel & Astruc, 2004; Murphy et al., 2008). Sol-gel processes are favored for producing silica and titania nanoparticles, known for their excellent control over porosity and surface area, which are critical for drug delivery applications (Tang, Li, & Chen, 2012). Green synthesis methods, which use plant extracts or microorganisms, provide an eco-friendly alternative that aligns with sustainability goals while producing biocompatible nanoparticles (Ahmed et al., 2016). Hydrothermal synthesis, commonly used for quantum dots and metal oxide nanoparticles, allows precise control over crystallinity and size under high-pressure conditions (Zhang et al., 2000).

Inorganic nanoparticles are increasingly used as carriers for drug delivery due to their ability to enhance drug solubility, stability, and targeted delivery. Gold nanoparticles (AuNPs), for instance, are functionalized to enable targeted delivery to tumor cells, thereby minimizing side effects (Dreaden et al., 2012). Mesoporous silica nanoparticles, with their tunable pore sizes, facilitate the encapsulation of a variety of drug molecules, providing sustained release profiles (He et al., 2012). These advancements have significantly improved the therapeutic index of many drugs (Tang, Li, & Chen, 2012).

The optical and magnetic properties of inorganic nanoparticles have enhanced imaging modalities. Quantum dots offer superior fluorescence imaging capabilities with high photostability and tunable emission wavelengths, making them ideal for live cell imaging (Michalet et al., 2005). Iron oxide

nanoparticles, used as contrast agents in magnetic resonance imaging (MRI), benefit from their superparamagnetic properties, which improve imaging quality (Laurent et al., 2008).

Inorganic nanoparticles have also found applications in cancer therapy, particularly in photothermal and photodynamic therapies. Gold nanorods, for instance, convert light into heat, allowing localized tumor ablation (Huang et al., 2006). Titanium dioxide (TiO₂) nanoparticles generate reactive oxygen species upon light activation, which can be used for photodynamic therapy (Zheng et al., 2013).

Inorganic nanoparticles such as silver and zinc oxide exhibit antimicrobial properties that disrupt microbial membranes or generate reactive oxygen species, making them effective in wound dressings, coatings, and medical devices (Rai et al., 2009; Raghupathi et al., 2011).

Despite the promising applications, several challenges remain in the field of inorganic nanoparticles. One significant issue is toxicity, as some nanoparticles can exhibit cytotoxic effects due to ion release or oxidative stress (Nel et al., 2006). Regulatory approval also poses a challenge due to the complexity of synthesis and functionalization processes, which require rigorous testing and standardization before clinical use (Nel et al., 2006). Future research aims to develop biocompatible coatings, enhance synthesis scalability, and conduct thorough preclinical and clinical evaluations to address these challenges (Nel et al., 2006).

3. Synthesis Methods

3.1 Chemical Reduction

Chemical reduction involves the reduction of metal ions to form nanoparticles using reducing agents such as sodium borohydride, hydrazine hydrate, or ascorbic acid. This method is widely used to synthesize metal nanoparticles like gold, silver, and platinum.

Table 1: Comparison of different reducing agents and their effects on nanoparticle characteristics

Reducing Agent	Particle Size	Shape	Stability
Sodium Borohydride	Small	Spherical	Low
Hydrazine Hydrate	Large	Spherical	High
Ascorbic Acid	Intermediate	Spherical or Polyhedral	Moderate
Reducing Agent	Particle Size	Shape	Stability

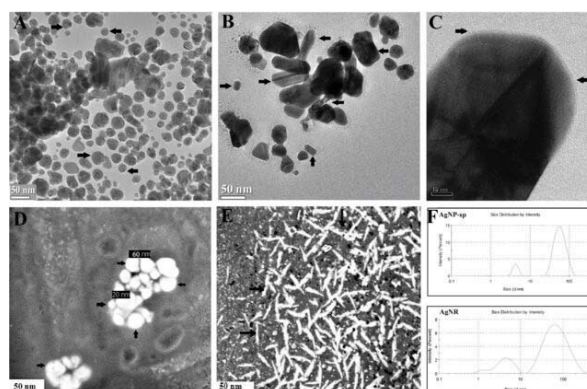

Fig. 1: of metal nanoparticles synthesized by chemical reduction

3.2 Sol-Gel Process

The sol-gel process involves the hydrolysis and condensation of metal alkoxides to form a sol, which subsequently gels and dries to form a solid material. This method is commonly used to synthesize metal oxide nanoparticles, such as silica and titanium dioxide.

Table 2: Characterization of sol-gel synthesized nanoparticles for drug delivery applications

Nanoparticle	Particle Size (nm)	Pore Size (nm)	Surface Area (m ² /g)	Drug Loading Capacity (%)	Drug Release Rate (%)
Silica	100-200	2-10	500-800	30-50	50-80
Titania	50-100	5-15	300-500	20-30	40-60

3.3 Green Synthesis

Green synthesis utilizes plant extracts or microorganisms as reducing and stabilizing agents. This approach is environmentally friendly and produces nanoparticles with unique properties.

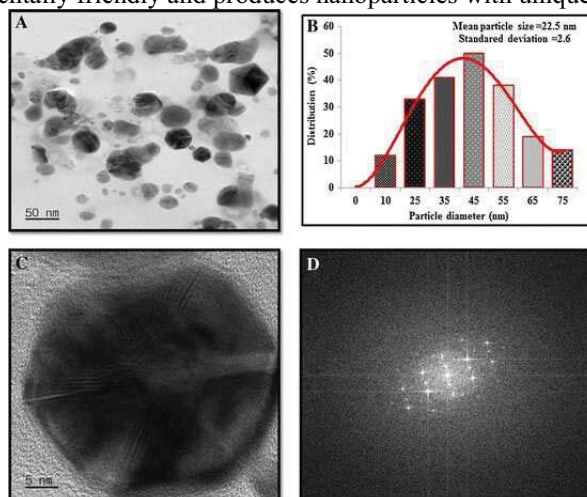

Figure 2: TEM images of green-synthesized nanoparticles

3.4 Hydrothermal Synthesis

Hydrothermal synthesis involves heating a precursor solution in a sealed autoclave under high pressure and temperature. This method can produce highly crystalline nanoparticles with controlled size and shape.

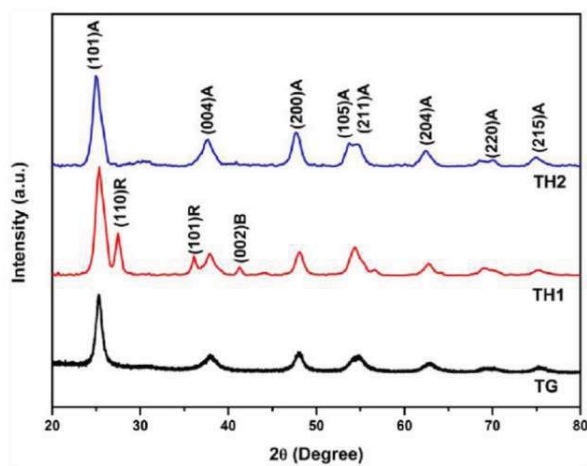

Fig. 3: XRD pattern of hydrothermally synthesized TiO₂ nanoparticles

4. Biomedical Applications

4.1 Drug Delivery

Inorganic nanoparticles serve as efficient drug carriers, improving drug solubility, stability, and targeted delivery. For example, gold nanoparticles (AuNPs) are functionalized with ligands to specifically target tumor cells, minimizing systemic side effects. Mesoporous silica nanoparticles enable the encapsulation and controlled release of various drugs.

Table 3: Comparative drug release profiles of functionalized and non-functionalized AuNPs

Time (h)	Functionalized AuNPs	Non-functionalized AuNPs
0	0	0
2	10	5
4	25	15
6	40	30
8	60	45
10	80	60
12	90	75
24	100	90

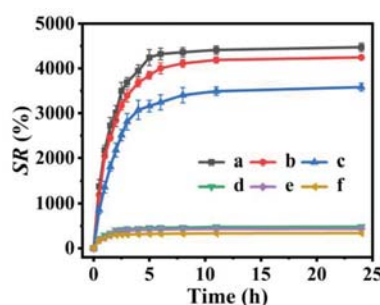

Figure 4: In vitro drug release from mesoporous silica nanoparticles

4.2 Diagnostic Imaging

The optical and magnetic properties of inorganic nanoparticles enhance imaging techniques:

- Quantum Dots: Provide superior fluorescence imaging with high photostability and tunable emission wavelengths.
- Iron Oxide Nanoparticles: Act as contrast agents in magnetic resonance imaging (MRI) due to their superparamagnetic properties.

Table 4: Comparison of quantum dot sizes and their imaging efficiency

Quantum Dot Size (nm)	Emission Wavelength (nm)	Quantum Yield (%)	Cellular Uptake (%)
2	450	30	50
4	500	70	70
6	550	90	80
8	600	85	75
10	650	70	60

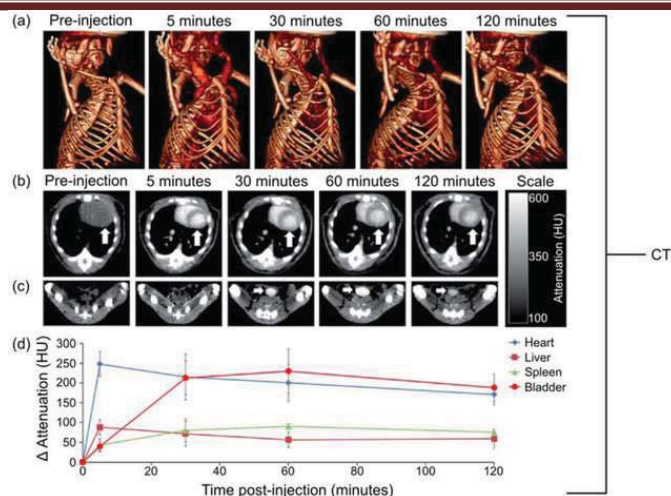

Figure 5: MRI images of tissues using iron oxide nanoparticles as contrast agents

4.3 Cancer Therapy

In cancer treatment, inorganic nanoparticles are employed for photothermal and photodynamic therapies. Gold nanorods convert light into heat for localized tumor ablation, while titanium dioxide nanoparticles generate reactive oxygen species upon light activation for photodynamic therapy.

Figure 6: Heat maps showing temperature increase in cancer cells upon laser exposure with gold nanorods

Table 5: Comparative analysis of ROS production by TiO₂ nanoparticles

Nanoparticle	Particle Size (nm)	Pore Size (nm)	Surface Area (m ² /g)	Drug Loading Capacity (%)	Drug Release Rate (%)
Silica	100-200	2-10	500-800	30-50	50-80
Titania	50-100	5-15	300-500	20-30	40-60

4.4 Antimicrobial Applications

Silver and zinc oxide nanoparticles exhibit potent antimicrobial properties by disrupting microbial membranes and generating reactive oxygen species. These nanoparticles are increasingly used in wound dressings, medical coatings, and antimicrobial formulations.

Table 6: Minimum inhibitory concentration (MIC) values for silver and zinc oxide nanoparticles

Nanoparticle	Particle Size (nm)	Pore Size (nm)	Surface Area (m ² /g)	Drug Loading Capacity (%)	Drug Release Rate (%)
Silica	100-200	2-10	500-800	30-50	50-80
Titania	50-100	5-15	300-500	20-30	40-60

5. Challenges and Future Directions

- **Toxicity:** The potential cytotoxicity of inorganic nanoparticles, often due to ion release or oxidative stress, necessitates comprehensive evaluation. Biocompatible coatings and surface modifications are being developed to mitigate these effects.
- **Scalability and Cost:** The complexity of synthesis and functionalization processes poses challenges in scaling production for clinical applications. Future efforts must focus on developing cost-effective and scalable methods.

- **Regulatory Compliance:** Regulatory approval processes for inorganic nanoparticles are intricate due to their novel properties. Standardization in characterization and safety assessment protocols is essential to facilitate clinical translation.

Future research should emphasize interdisciplinary collaboration to address these challenges, leveraging advances in nanotechnology, material science, and biomedical engineering.

6. Conclusion

Inorganic nanoparticles hold immense potential in revolutionizing biomedical sciences. Advances in synthesis techniques have expanded their applications across drug delivery, imaging, cancer therapy, and antimicrobial treatments. Addressing toxicity, scalability, and regulatory hurdles will be critical in translating these technologies from the laboratory to clinical settings. The continued evolution of inorganic nanoparticle research promises transformative impacts on healthcare and beyond.

References

1. Ahmed, S., et al. (2016). Green synthesis of silver nanoparticles using *Azadirachta indica* aqueous leaf extract. *Journal of Radiation Research and Applied Sciences*.
2. Daniel, M. C. and Astruc, D. (2004). Gold nanoparticles: Assembly, supramolecular chemistry, quantum-size-related properties, and applications toward biology, catalysis, and nanotechnology. *Chemical Reviews*.
3. Dreaden, E. C., et al. (2012). The golden age: Gold nanoparticles for biomedicine. *Chemical Society Reviews*.
4. He, Q., et al. (2012). Mesoporous silica nanoparticles: Versatile platforms for cancer imaging and therapy. *Small*.
5. Huang, X., et al. (2006). Cancer cell imaging and photothermal therapy in the near-infrared region by using gold nanorods. *Journal of the American Chemical Society*.
6. Laurent, S., et al. (2008). Magnetic iron oxide nanoparticles: Synthesis, stabilization, vectorization, physicochemical characterizations, and biological applications. *Chemical Reviews*.
7. Michalet, X., et al. (2005). Quantum dots for live cells, in vivo imaging, and diagnostics. *Science*.
8. Murphy, C. J., et al. (2008). Gold nanoparticles in biology: Beyond toxicity to cellular imaging. *Accounts of Chemical Research*.
9. Nel, A. E., et al. (2006). Toxic potential of materials at the nanolevel. *Science*.
10. Raghupathi, K. R., et al. (2011). Antimicrobial activity of zinc oxide nanoparticles. *Science and Technology of Advanced Materials*.
11. Rai, M., et al. (2009). Silver nanoparticles as a new generation of antimicrobials. *Biotechnology Advances*.
12. Tang, F., Li, L. and Chen, D. (2012). Mesoporous silica nanoparticles: Synthesis, biocompatibility, and drug delivery. *Advanced Materials*.
13. Zhang, J., et al. (2000). Hydrothermal synthesis and characterization of titania-based nanoparticles. *Nature*.
14. Zheng, Y., et al. (2013). Titanium dioxide nanoparticles for photodynamic therapy. *Biomaterials*.

માધ્યમિક શાળાના બાળકોની સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયમાં અભિરુચિનો અભ્યાસ

અંકિતા કિશોરભાઈ સેંગલ
રીસર્ચ સ્કોલર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, મોનાર્ક યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સારાંશ

પ્રસ્તુત અભ્યાસનો હેતુ સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયમાં અભિરુચિના સંદર્ભમાં માધ્યમિક શાળાના બાળકોની શૈક્ષણિક અભિરુચિ જાણવાનો હતો. આ અભ્યાસ અમદાવાદ જિલ્લાની ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારની ગુજરાતી માધ્યમની માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા ધોરણ 9-10ના 300 વિદ્યાર્થીઓને નમૂનાઓ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. ધોરણ 9 અને 10 ના બાળકોની અભિરુચિ જાણવા સ્વરચિત વિધાનો આધારિત અભિરુચિ સંશોધનિકાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી અભિરુચિ સંશોધનિકાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. માહિતીના પૃથ્થકરણ માટે ઓંકડાશાસ્ત્રીય પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓએ પ્રાપ્ત કરેલા સરેરાશ પ્રાંતાકો વચ્ચે તફાવતની સાર્થકતા તપાસવા માટે 1 ગુણોત્તરનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. માહિતીના વિશ્લેષણ માટે SPSS પ્રોગ્રામનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

ચાવીરૂપ શબ્દો: માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ, સામાજિક વિજ્ઞાન, શૈક્ષણિક અભિરુચિ

❖ પ્રસ્તાવના

પ્રવર્તમાન સમયમાં શિક્ષણ જગતની વધતી સમસ્યાઓમાં અગત્યની બાબત સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય શિક્ષણની છે. સમાજમાં આદર્શ નાગરિક ઘડતર માટે અને રાષ્ટ્રના ગૌરવ માટે સમાજ અને રાષ્ટ્રની વિવિધ સમસ્યાઓ અને વિદ્યાર્થીઓની વધતી જતી સંખ્યાને પરિણામે એક સુરાષ્ટ્રના નિર્માણ માટે આદર્શ નાગરિકના ઘડતર માટે આપણે સામાજિક વિજ્ઞાન શું તે જાણીશું.

સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયમાં બાળકોની અભિરુચિ પ્રત્યે સમાનતા, નાગરિકતા, વફાદારી, ન્યાય, જવાબદારી અને સન્માન જેવા મૂલ્યોના વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય ઘણો જ ઉપયોગી છે. પરંતુ પ્રવર્તમાન સમયમાં સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય લઈને આગળ વધતાં વિદ્યાર્થીઓ ઓછા છે. આ બાબત પાછળ જવાબદાર તે વિષયની અભિરુચિ હોઈ શકે. આમ પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માધ્યમિક શાળાના બાળકોની સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયમાં અભિરુચિ તપાસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

❖ સમસ્યાકથન

માધ્યમિક શાળાના બાળકોની સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયમાં અભિરુચિનો અભ્યાસ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અમદાવાદ જિલ્લાની માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતાં સામાજિક વિજ્ઞાન પ્રત્યે અભિરુચિ જાણવા માટે હાથ ધરવામાં આવેલ છે.

❖ હેતુઓ

1. માધ્યમિક શાળાના બાળકો માટે સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય પ્રત્યેની અભિરુચિ કસોટીની રચના કરવી.
2. સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયના સંદર્ભમાં અભિરુચિનો અભ્યાસ કરવો.

❖ મહત્વ

- પ્રસ્તુત સંશોધન દ્વારા સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓની અભિરુચિ જાણી શકાશે.

- સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયની અસરકારકતા માટે કેટલાંક રચનાત્મક સૂચનો મેળવી શકાશે.
- વિષયવસ્તુનું જ્ઞાન, મૂલ્યોનું જ્ઞાન, વિવિધ સાધનોનો ઉપયોગ, નકશાની સમજ, ઉપયોગિતા, ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, રાજનૈતિક, આર્થિક બાબતો સાંપ્રત સમયની ઘટના સાથેના અનુબંધ અંગેની માહિતી મેળવી શકાશે.
- વિદ્યાર્થી સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયના વિવિધ ઘટકોમાં અભિરુચિના અભ્યાસ પરથી જે ઘટકોમાં બાળકોની અભિરુચિ ઓછી હશે તે ઘટકમાં વિવિધ પ્રવિધિ, પ્રયુક્તિ અને પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરી શકાશે.

❖ **વ્યાપવિશ્વ**

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં અભ્યાસ માટે વ્યાપવિશ્વ તરીકે અમદાવાદ જિલ્લાની ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારની ગુજરાતી માધ્યમની માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા ધોરણ 9-10 વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

❖ **નિદર્શ**

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અમદાવાદ જિલ્લાની શાળાની પસંદગી યાદછિક રીતે અને માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની પસંદગીમાં ઝૂમખા નમૂના પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. નિદર્શ તરીકે પાત્રોની સંખ્યા 300 રાખવામાં આવી હતી.

❖ **ઉપકરણ**

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં અભિરુચિનો અભ્યાસ માટે સામાજિક વિજ્ઞાનમાં અભિરુચિનો અભ્યાસ માટે અમદાવાદ જિલ્લાની માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતાં ધોરણ 9 અને 10 ના બાળકોની અભિરુચિ જાણવા સ્વરચિત વિધાનો આધારિત અભિરુચિ સંશોધનિકાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

❖ **પદ્ધતિ**

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટેની સમસ્યા પ્રવર્તમાન અસ્તિત્વ ધરાવતી શૈક્ષણિક બાબત સાથે સંબંધિત સમસ્યા હોવાથી પ્રસ્તુત અભ્યાસ સર્વેક્ષણ પદ્ધતિથી હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

❖ **માહિતી એકત્રીકરણ**

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે માહિતી એકત્ર કરવા સૌ પ્રથમ અભિરુચિ સંશોધનિકાના વિધાનો અને માપદંડો આધારિત ગૂગલ ફોર્મ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ નિદર્શમાં પસંદ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ સાથે સાયુજ્ય સ્થાપી ગૂગલ ફોર્મની લીંક પહોંચાડી અભિપ્રાયવલી પર તેમના પ્રત્યુત્તર સબમિટ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું.

❖ **માહિતી વિશ્લેષણની પ્રવિધિ**

વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી મેળવેલ કસોટીના પ્રત્યુત્તરના ગુણોનો અભ્યાસ કરવા માટે કસોટી પરના પ્રાપ્તિઓ પર આંકશાસ્ત્રીય પ્રયુક્તિ સરાસરી, પ્રમાણ વિચલન અને ટી- કસોટીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને તેની સાર્થકતાકક્ષા તપાસવામાં આવી હતી.

❖ **ઉત્કલ્પનાની ચકાસણી**

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉત્કલ્પનાની ચકાસણી કરી તેનું અર્થઘટન નીચે મુજબ કરેલ હતું.

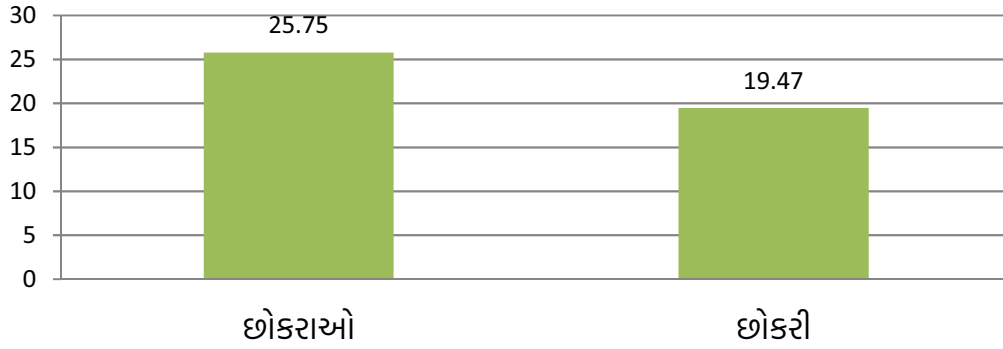
Ho₁ માધ્યમિકશાળાના છોકરાઓ અને છોકરીઓનાં સામાજિક વિજ્ઞાનવિષય પ્રત્યે અભિરુચીના પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

Ho₂ ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારના માધ્યમિક શાળાના સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય પ્રત્યે અભિરુચીના વિદ્યાર્થીઓની પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય

સારણી-1

માધ્યમિક શાળાના છોકરાઓ અને છોકરીઓનાં સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય પ્રત્યે અભિરુચીના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી પ્રમાણ વિચલન અને t મૂલ્ય

જાતિ	સંખ્યા	સરાસરી	પ્રમાણ વિચલન	પ્રમાણભૂલ	t-મૂલ્ય
છોકરાઓ	139	25.75	5.43	1.22	5.16
છોકરીઓ	161	19.47	6.61		

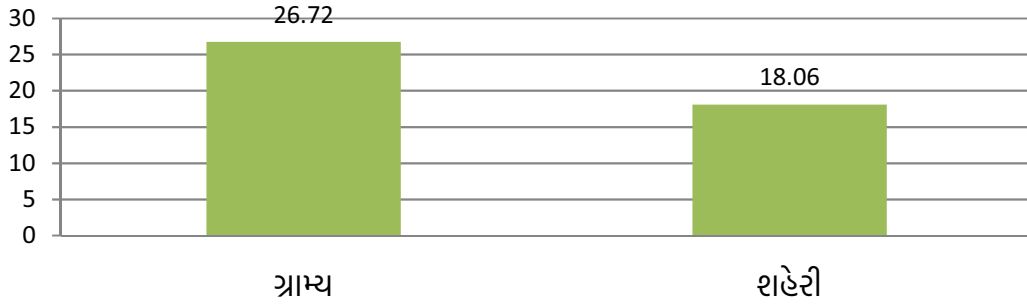
આલેખ-1 છોકરાઓ અને છોકરીઓના સામાજિક વિજ્ઞાન પ્રત્યે અભિરુચીના પ્રાપ્તાંકો દર્શાવતો આલેખ

ઉપરોક્ત સારણી અને આલેખક્રમાંક - 1માં દર્શાવેલ કુલ 300 વિદ્યાર્થીઓનો નિદર્શ લીધેલ છે. જેમાં માધ્યમિક શાળાના છોકરાઓ અને છોકરીઓની સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય પ્રત્યે અભિરુચીના પ્રાપ્તાંકો અનુસાર મધ્યક અનુક્રમે છોકરાઓના 25.75 અને છોકરીઓના 19.47 છે. અને પ્રમાણ વિચલન અનુક્રમે 5.43 અને 6.61 છે. અને ટી- મૂલ્ય 5.16 છે. જે 0.05 કક્ષાએ 1.96 કરતાં વધુ છે. માટે શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર થાય છે. એટલે કે માધ્યમિક શાળાના છોકરાઓ અને છોકરીઓનાં સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય પ્રત્યે અભિરુચીના પ્રાપ્તાંકોની સરેરાશ વચ્ચે સાર્થક તફાવત જણાયો હતો.

સારણી-2

ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારના માધ્યમિક શાળાના સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય પ્રત્યે અભિરુચીના વિદ્યાર્થીઓની પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી પ્રમાણ વિચલન અને t મૂલ્ય

વિસ્તાર	સંખ્યા	સરાસરી	પ્રમાણવિચલન	પ્રમાણભૂલ	t-મૂલ્ય
ગ્રામ્ય	89	26.72	8.62	1.52	5.04
શહેરી	211	18.06	6.26		

આલેખ-2 ગ્રામ્ય અને શહેરી માધ્યમિક શાળાના સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય પ્રત્યે અભિરુચીના પ્રાપ્તિઓનો આલેખ

ઉપરોક્ત સારણી-2 માં દર્શાવેલ કુલ 300 વિદ્યાર્થીઓનો નિદર્શ લીધેલ છે. જેમાં ગ્રામ્ય વિસ્તાર અને શહેરી વિસ્તારના માધ્યમિક શાળાના સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય પ્રત્યે અભિરુચીના પ્રાપ્તિઓ અનુસાર મધ્યક અનુક્રમે ગ્રામ્ય વિસ્તારના 26.72 અને શહેરી વિસ્તારના 18.06 છે. અને પ્રમાણ વિચલન અનુક્રમે 8.62 અને 6.26 છે. અને ટી- મૂલ્ય 5.04 છે. જે 0.05 કક્ષાએ 1.96 કરતાં વધુ છે. માટે શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર થાય છે. એટલે કે માધ્યમિક શાળાના ગ્રામ્ય વિસ્તાર અને શહેરી વિસ્તારના સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય પ્રત્યે અભિરુચીના પ્રાપ્તિઓની સરેરાશ વચ્ચે સાર્થક તફાવત જણાયો હતો.

❖ તારણો

1. માધ્યમિક શાળાના સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય પ્રત્યે અભિરુચીના પ્રાપ્તિઓમાં છોકરાઓની અભિરુચિ છોકરીઓની અભિરુચિ કરતાં વધુ જણાઈ હતી.
2. માધ્યમિક શાળાના સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય પ્રત્યે અભિરુચીના પ્રાપ્તિઓમાં ગ્રામ્ય વિસ્તાર કરતાં શહેરી વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓની અભિરુચિ ઊંચી જણાઈ હતી.

સંદર્ભસૂચિ

- ઉચાટ, ડી. એ. (2009). શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર. રાજકોટ: સાહિત્ય મુદ્રણાલય
- ઉચાટ, ડી. એ. શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર (દ્વિતીય આવૃત્તિ). રાજકોટ: પારસ પ્રકાશન
- દેસાઈ, કે. જી. અને આર. પી. શાહ અને અન્ય (1992). શૈક્ષણિક પરિભાષા અને વિભાવના. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ
- પટેલ, આર.એસ. (2012), સંશોધનની પાયાની સંકલ્પનાઓ (દ્વિતીય આવૃત્તિ). અમદાવાદ: જય પબ્લિકેશન
- Borg W. R. and Gall M.D. (1983). Education Research and Introduction. New York: Longman
- Good, C.V. (1959). Dictionary of Education. New York: Macgraw Hill Book Company
- MacDonald, S. P. (2010). Professional academic writing in the humanities and social sciences. SIU Press

An Economic Study of Animal Husbandry of Rapar Taluka, Kutch District

Darshankumar Rajgor
Research Scholar- Economics,
Krantiguru Shyamji Krishna Verma Kachchh University, Bhuj

Abstract

This research delves into the economic role of animal husbandry in Rapar Taluka, situated in the arid Kutch District. The study evaluates livestock composition, income generation and challenges faced by farmers, emphasizing the sector's critical role in sustaining rural livelihoods. Data collected from 150 households through structured questionnaires and interviews reveals that animal husbandry serves as a vital source of supplementary income, with milk production being the primary contributor. The findings underscore the need for improved infrastructure, enhanced veterinary services and better market access to address persistent challenges and unlock the full economic potential of the sector.

Keywords: Animal Husbandry, Rapar Taluka, Economic Impact, Livelihoods, Livestock

1. Introduction

Animal husbandry has long been an integral part of rural economies, particularly in arid and semi-arid regions where agricultural activities are constrained by environmental factors. In India, this sector contributes significantly to rural income, nutritional security and employment. Rapar Taluka, located in the arid Kutch District of Gujarat, exemplifies a region where livestock farming is indispensable to local livelihoods. The region's harsh climatic conditions, characterized by scarce rainfall and limited water resources, make conventional agriculture challenging. Consequently, animal husbandry serves as a lifeline for the local population, providing a reliable source of income and resilience against economic shocks.

This study aims to evaluate the economic significance of animal husbandry in Rapar Taluka by analyzing livestock holdings, income contributions and the challenges faced by farmers. It further seeks to understand the impact of government initiatives and explore strategies to enhance the sustainability and profitability of this vital sector. By addressing these aspects, the study provides valuable insights for policymakers, researchers and stakeholders to support rural development and improve the livelihoods of those reliant on animal husbandry in Rapar Taluka.

2. Objectives of the Study

- To evaluate the economic contribution of animal husbandry in Rapar Taluka.
- To analyze the income levels of households engaged in animal husbandry.
- To identify challenges and suggest strategies for improvement.

3. Literature Review

Numerous studies emphasize the role of animal husbandry in rural economies, particularly in areas with challenging agricultural conditions. According to Singh and Sharma (2020), livestock acts as a buffer against economic shocks, offering steady income from milk production, sale of livestock and by-products. In arid regions like Kutch, animal husbandry complements agriculture, providing sustenance during droughts and generating employment opportunities (Patel et al., 2018).

The environmental conditions in arid regions impose unique challenges to animal husbandry. Research by Rathore and Mehta (2017) highlights issues such as water scarcity, limited grazing resources and poor veterinary infrastructure as primary constraints. In Kutch District, these

challenges are exacerbated by irregular rainfall and saline water, which affect livestock health and productivity (Desai & Jadeja, 2019).

The Indian government has introduced several initiatives to promote animal husbandry. Schemes like the Rashtriya Gokul Mission and National Livestock Mission aim to improve breeding practices, provide veterinary services and enhance market access (Government of India, 2020). However, studies suggest that the implementation of these schemes in remote areas like Rapar Taluka remains inadequate due to logistical and administrative hurdles (Shah & Modi, 2021).

Women play a significant role in managing livestock in rural households. A study by Kaur and Gill (2018) found that women are primarily responsible for feeding, milking and caring for livestock. In Rapar Taluka, cultural and social norms shape the involvement of women, offering both opportunities and constraints in their economic empowerment through animal husbandry.

The sustainability of animal husbandry in Kutch depends on adopting innovative practices and addressing environmental challenges. Mishra and Patel (2019) advocate for the adoption of drought-resistant fodder crops, water-saving technologies and community-based grazing management systems. Such interventions can mitigate the adverse effects of climate change and enhance the economic viability of livestock farming.

4. Methodology

The study employed a stratified random sampling method to ensure a representative selection of households engaged in animal husbandry within Rapar Taluka. A total of 150 households were chosen, ensuring diversity in terms of geographical location, livestock holdings and socio-economic conditions. Data were collected using structured questionnaires and in-depth interviews, allowing for the acquisition of both quantitative and qualitative insights. The structured questionnaires focused on key aspects such as livestock composition, income generation and challenges faced by farmers, while interviews provided deeper contextual understanding of local practices and constraints. The collected data were analyzed using descriptive statistics to summarize trends and inferential analysis to draw meaningful conclusions about the economic role of animal husbandry in the region. This methodological approach ensured a comprehensive examination of the research objectives.

5. Results and Discussion

Livestock Composition

Livestock Type	Average per Household	Percentage of Total Livestock
Cows	3	35%
Buffaloes	2	30%
Goats	5	25%
Others (Sheep, etc.)	1	10%

Cows and buffaloes dominate the livestock composition, contributing significantly to milk production. Goats are also prevalent due to their adaptability to arid conditions.

Income from Animal Husbandry

Income Source	Average Monthly Income (Rs.)	Contribution to Total Income (%)
Milk Production	8,000	60%
Sale of Livestock	3,000	25%
Other By-products	2,000	15%

Milk production constitutes the major income source. However, by-product utilization remains underdeveloped, indicating potential for improvement.

6. Challenges in Animal Husbandry

The animal husbandry sector in Rapar Taluka faces several significant challenges that hinder its growth and sustainability. One of the primary issues is water scarcity, which directly impacts livestock health and milk production. The arid climate of the region, coupled with irregular rainfall, results in insufficient water availability for animals, affecting their overall well-being and productivity. Another critical challenge is the limited access to veterinary services, which leaves farmers struggling to address health issues in their livestock promptly. The lack of veterinary clinics and trained professionals in remote areas further exacerbates this problem, leading to preventable losses. Additionally, market access remains a persistent hurdle, as farmers often encounter difficulties in selling their products due to inadequate infrastructure, such as poor road connectivity and limited transportation options. These challenges collectively limit the economic potential of animal husbandry in the region, underscoring the need for targeted interventions to improve resources, infrastructure and services.

7. Conclusion

Animal husbandry is a cornerstone of Rapar Taluka's economy, offering resilience against agricultural uncertainties. Addressing infrastructural and service-related challenges can significantly enhance its economic potential.

References

1. Desai, P. and Jadeja, R. (2019). Challenges in livestock management in the arid regions of Gujarat. *Journal of Rural Studies*, 35(2), 112-120.
2. Government of Gujarat. (2022). *Livestock Census Report*.
3. Government of India. (2020). *Rashtriya Gokul Mission: Annual Report*. Ministry of Agriculture and Farmers Welfare.
4. Kaur, M. and Gill, R. (2018). Women in livestock management: Roles and challenges. *Indian Journal of Gender Studies*, 25(1), 89-102.
5. Mishra, A. and Patel, V. (2019). Sustainable practices in animal husbandry for arid regions. *International Journal of Agricultural Sustainability*, 17(4), 256-270.
6. Patel, R., Deshmukh, S. and Joshi, K. (2018). Economic impact of livestock in semi-arid regions of Gujarat. *Agricultural Economics Research Review*, 31(3), 293-305.
7. Rathore, K. and Mehta, S. (2017). Water and fodder challenges in livestock farming in arid regions. *Journal of Environmental Management*, 68(5), 76-84.
8. Shah, H. and Modi, D. (2021). Evaluating policy implementation in rural livestock management. *Journal of Policy Studies*, 44(2), 199-215.
9. Singh, P. and Sharma, K. (2020). "Economic Dimensions of Animal Husbandry." *Indian Journal of Agriculture*.
10. Singh, P. and Sharma, K. (2020). Economic dimensions of animal husbandry in rural India. *Indian Journal of Agricultural Economics*, 75(1), 1-15.

કચ્છ જીલ્લાના કેટલાક પ્રવાસન સ્થળો

કાર્તિક અંતાણી

રિસર્ચ સ્કોલર- ઇતિહાસ વિભાગ, સુરેન્દ્રનગર યુનિવર્સિટી, વઢવાણ

સારાંશ

કચ્છ એ ગુજરાત રાજ્યનો એક જીલ્લો છે જેનું વડું મથક ભુજ છે આ જીલ્લો અતિ પ્રાચીન અને ખુબ જ વૈવિધ્ય સભર સંસ્કૃતિક અને ભૌગોલીક રચના ધરાવતો જીલ્લો છે આકારમાં કાચીબા ની સમાન જમીન વિસ્તાર ધરાવતો હોવાથી આ જીલ્લાનું નામ કચ્છ પડ્યું છે જે રાજ્યના પાટનગર ગાંધીનગરથી ૩૫૧ કિમી નાં અંતરે આવેલ છે કચ્છ જીલ્લામાં ઘણી બધી નદીઓ વહે છે જેમાં ખારી, રૂદ્રમાતા, કનકાવતી, રૂકમાવતી, ભૂખી, વેકળી અને કાળી મુખ્ય નદીઓ છે. કચ્છ એ પશ્ચિમ ભારતનો છેલ્લો જીલ્લો ગણાય છે જેમાં નાના મોટા થઈ ને કુલ ૧૦ તાલુકા મથકો આ જીલ્લા માં આવેલ છે જેની રચના ઈ.સ. ૧૯૬૦ માં સ્વતંત્ર જીલ્લા તરીકે કરવામાં આવેલ છે આમ કચ્છ જીલ્લો સ્થાપત્ય કળા, ઐતિહાસિક દ્રષ્ટીએ, ઉદ્યોગિક દ્રષ્ટીએ ખુબ જ મહત્વ ધરાવે છે પ્રવાસન દ્રષ્ટિએ પણ ખુબ જ મહત્વ ધરાવતો હોવાથી આ વિષે જાગૃતા કેળવવા પ્રસ્તુત શોધપત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: કચ્છ, જોવા લાયક સ્થળો, મંદિરો, નદી તંત્ર, મહેલો, ઇતિહાસ

1. પ્રસ્તાવના

કચ્છ પ્રાચીન ભૂમિ છે. જેનો મહત્વનો પ્રાચીન ઇતિહાસ છે. ભૌગોલિક લાક્ષણિકતાઓ અને કાયબાને મળતા ભુપૃષ્ઠ લક્ષણોને કારણે તેનું નામ કચ્છ પડ્યું. પ્રાચીન સાહિત્યમાં તેના આ નામનો ઉલ્લેખ છે તદુપરાંત આ નામનો ઉલ્લેખ વિદેશના મુલાકાતીઓ દ્વારા કાંસ્ય નકશીકામમાં, જૂની લેખન અથવા હસ્તલિખિત હસ્તપ્રતોમાં જોવા મળે છે. ખ્રિસ્તી યુગનાં ઉદભવ પહેલા સૌરાષ્ટ્ર અને સિંધ વચ્ચે આવેલું આ ક્ષેત્ર અભારી તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું હતું અને આ નામનો ઉલેખ મહાભારતમાં પણ છે. કચ્છની વહીવટી પૃષ્ઠભૂમિ થોડી ગુઢ લાગે છે. પ્રાચીન સમયથી ઉત્તર અને પૂર્વથી આવાતા વિવિધ જાતિઓ અને ધર્મના લોકો દ્વારા જમીન પર કબજો કરવામાં આવેલ હતો. ઇતિહાસના અલગ અલગ સમયગાળા દરમિયાન તેના પર વિવિધ રાજવંશોનું આધિપત્ય હતું. એક સમયે મૌર્ય સામ્રાજ્યનો પણ ભાગ બન્યું હતું અને પછી સાકા, ક્ષત્રપ, ગુપ્તા અને હૈહાયસના સત્તા હેઠળ આવ્યા બાદમાં ગુજરાતના રાજવંશો મૈત્રક, ગુર્જર, ચાલુક્ય, ચાવડા, સોલંકી, કાઠીઓ અને અન્ય ગુજરાતના રાજાઓએ શાસન કર્યું આથી ગુજરાત સાથે કચ્છનો સંબંધ નિકટતાથી જોડાયેલો છે અલ-બરુની (૯૭૦-૧૦૩૮) કચ્છના વર્તમાન નામનો ઉલેખ આપી કહે છે કે સિંધુની એક શાખા કચ્છની સરહદે થઈ સિંધ સાગરમાં વહે છે. અગિયારમી સદીની શરૂઆતમાં (૧૦૨૩), અણહીલવાડના ભીમદેવ -૧ (૧૦૨૨-૧૦૭૨) મોહમદ ગઝનીથી બચવા કંથકોટ સુધી ભાગી ગયા અને આ કિલ્લામાં આશ્રયસ્થાન લીધેલું હતું. ઈ.સ. ૮૫૦થી લગભગ ત્રણ સદીઓ સુધી, કચ્છે ચાલુક્ય સામ્રાજ્યનો ના કબજામાં રહ્યું હતું જેનો ઉત્તમ દસ્તાવેજી પુરાવા હયાત છે ત્યાં છ જેટલા શિલાલેખો છે જેમાં ભીમદેવ પ્રથમના બે કે ત્રણ, જયસિંહ સિદ્ધરાજના એક અને વાઘેલા વંશના રાજા અર્જુનદેવ અને સારાંગદેવ ના એક શિલાલેખ છે. આ પુરાવાઓથી ગુજરાતમાં ચાલુક્ય શાસનનો કાર્યકાળ ઈ ૧૦૨૮ થી ૧૨૫૭ સુધી હતો તેમ ચોક્કસ પણે કહી શકાય છે. અને કચ્છએ ચાલુક્ય સામ્રાજ્યનો એક અભિન્ન ભાગ હતો.

કચ્છનો આધુનિક ઇતિહાસ સિંધ જાતિઓના સમા રાજપૂતો દ્વારા કચ્છને જીત્યું ત્યારથી ગણવામાં આવે છે. જેનો સમયગાળો ચૌદમી સદીનો અંત ભાગ અને પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં (૧૪૧૦) મુઝફ્ફર શાહ (૧૩૮૦-૧૪૧૧) કંથકોટના વડાને હરાવ્યા હતા. તેમ છતાં કચ્છ ૧૪૭૨ સુધી સ્વતંત્ર રહ્યું હતું. આમ, કચ્છ ફરી એકવાર ગુજરાતના શાસકોની આધિપત્ય હેઠળ પસાર થયું અને ૭૩ વર્ષ સુધી સાસન રહ્યો, જે ઈ ૧૫૧૦ સુધી ચાલ્યો. સોળમી સદીની શરૂઆતમાં, કચ્છના રાજાને

અફઘાન રાજવંશ (૧૫૧૮-૧૫૪૩) સાથે કોઈ મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો ન હતા. સિંધના ઇતિહાસકારોના જણાવ્યા અનુસાર, લગભગ ૧૫૩૦ માં, શાહ હુસેન (૧૫૨૨-૧૫૪૪) કચ્છમાં પ્રવેશ્યા અને રાવને પરાજીત કર્યા. આ સમયે જોડેજા પરિવારની ત્રણ શાખાઓના પ્રતિનિધિ જામ દાદરજી, જામ હમીરજી અને જામ રાવલ હતા. ખેગર -૧ (૧૫૪૫-૧૫૮૫) દ્વારા જામ રાવલ ઉપરની જીત પછી તેમણે નખત્રણા નજીકની જૂની રાજધાની લખિયારવિરા કબજે કરી તેઓ અમદાવાદથી ખૂબ જ પ્રભાવિત હતા, જ્યાં તેમણે તેમના જીવનના શેષ વર્ષો પસાર કર્યા હતા. અને કચ્છમાં તે સમાન શહેરો સ્થાપવાની ઈચ્છા સાથે તેમણે અંજારની સ્થાપના ઈ ૧૫૪૬ માં અને ત્રણ વર્ષ પછી ભુજની ઈ ૧૫૮૦ માં કરી હતી અને રાયનપુર-માંડવી બંદરનો પાયો નાખ્યો હતો. ખેગરે કલા અને હસ્તકલા અને કૃષિના વિકાસ તરફ ધ્યાન આપ્યું હતું. ૧૭૪૧ માં, લાખજી રાવએ તેમના પિતાને કેદ કરી અને કચ્છનું શાસન સંભાળ્યું ત્યાર બાદ રાજ્યનું સંચાલન વારસદાર, રાવ પ્રગમલજી -૨ ને સોંપવામાં આવ્યું પ્રગમલજીના બાદ રાવ ખેગર-૩ દ્વારા ફક્ત દસ વર્ષ સુધી શાસન કર્યું હતું.

કચ્છનો હાલનો જિલ્લા ભૂતપૂર્વ કચ્છ અને મોરબી રાજ્ય ના ૧૦ ગામનો બનેલો છે. ૧૮૪૭ પછી, તે મુખ્ય કમિશનર દ્વારા ભારત સરકાર દ્વારા સંચાલિત 'ક' રાજ્યનો ભાગ હતો. નવેમ્બર ૧૮૫૬ માં, રાજ્યોનું પુનર્ગઠન કરવામાં આવ્યું હતું અને વિદર્ભ, મરાઠાવાડા, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ પ્રદેશો સાથેનું મોટું દ્વિભાષી રાજ્ય બોમ્બે રચાયું હતું અને કચ્છ જિલ્લા દ્વિભાષી રાજ્યનો એક ભાગ બન્યો હતો. છેવટે, ૧ મે, ૧૯૬૦ ના રોજ બોમ્બે રાજ્યનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું અને તે તારીખથી ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનું અલગ રાજ્ય રચાયું જેમાં કચ્છ જિલ્લો નવા રચાયેલા ગુજરાત રાજ્યનો ભાગ બન્યો.

કચ્છ જિલ્લાના કેટલાક ભાગો પર સાર્વભૌમત્વ અંગે ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે સરહદી વિવાદના કારણે કચ્છના જિલ્લાએ સ્વતંત્રતા પછી ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ભારત અને પાકિસ્તાન સરકારે સીમા વિવાદને નિષ્પક્ષ ટ્રાયબ્યુનલને દ્વારા નીકાલ કરવાનું નક્કી કર્યું. ૩૦ મી જૂન, ૧૯૬૫ ના રોજ તેઓ સંમત થયા કે ટ્રાયબ્યુનલનો નિર્ણય તેમને બંને પર બંધનકર્તા રહેશે અને કોઈપણ સ્થાને અંગે પૂછવામાં આવશે નહીં. જિનીવાના મુખ્યમથક ખાતે ટ્રાયબ્યુનલની રચના કરવામાં આવી હતી. ટ્રિબ્યૂનલે બંને બાજુની દલીલો સાંભળ્યા, બંને પક્ષો દ્વારા રજૂ કરેલા દસ્તાવેજો, નકશા વગેરેની તપાસ કરી અને ૧૮ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૮ ના રોજ એવોર્ડ આપ્યો જે ઈન્ડો પાકિસ્તાન પશ્ચિમી બાઉન્ડ્રી કેસ ટ્રાયબ્યુનલના એવોર્ડમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. તદ્દનુસાર, જમીન પર થાંભલા બાંધીને સરહદની સીમાચિહ્નનું કામ ૧૯૬૮ માં હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું અને જૂન ૧૯૬૮ માં પૂર્ણ થયું હતું.

કચ્છ જિલ્લાની કુલ વસ્તી ૨૦,૨૧,૦૦૦ ની આસપાસ છે અને તેનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૬૫૨ ચો.કી.મી. છે જે વિસ્તારની દ્રષ્ટીએ આખા ભારતનો સૌથી મોટો જિલ્લો છે જિલ્લાની કુલ વસ્તી નાં ૭૧.૫૮ % લોકો સાક્ષર છે કચ્છ જિલ્લામાં ભુજીયો, ધીણોધર, કાળો, ખાવડો, લીલીયો, મંડાવા, જૂર, ખડિયો વગેરે જેવા પર્વતો આવેલ છે. હાલમાં બાજરી, જુવાર, ઈસબગુલ જેવા પાકો લેવામાં આવે છે જ્યારે કુદરતી ખાનીજમાં કોલસો, ચૂનાનો પથ્થર, બોક્સાઈટ અને ચિરોડી પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે

કચ્છ જિલ્લો શરૂઆત થી જ પોતાની આગવી રચનાને કારણે આકર્ષણનું કેન્દ્ર રહ્યો છે અને લાંબા પ્રમાણમાં દરિયા કિનારો ધરાવતો હોવાથી જિલ્લા નો વિકાસ પણ સારા એવા પ્રમાણ માં થયો છે વિવિધ જાતિના લોકો અને અલગ અલગ રાજકીય શાસન જોયેલ હોવાથી લોકોનાં જીવનમાં કળા અને સંસ્કૃતિનો સારો એવો સમન્વય જોવા મળે છે આમ જિલ્લામાં ફરવા લાયક ઘણા બધા સ્થળો આવેલ હોય પ્રવાસન દ્રષ્ટિએ મહત્વતા ધરાવતો હોવાથી આ વિષે જાગૃતા કેળવવા પ્રસ્તુત શોધપત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

2. પ્રવાસનનો અર્થ

પ્રવાસનનો અંગ્રેજીમાં અર્થ “Tourism” થાય છે. ‘Tourism’ શબ્દનો સંબંધ “Tour” સાથે છે, જેનો ઉદય લેટીન ભાષાના “Tornes” પરથી થયો છે. ‘Tornes’નો અર્થ એક સાધન થાય છે, જે એક પૈડાની માફક ગોળ થાય છે. ‘Tornes’ શબ્દ સાથે એક મુક્ત યાત્રાનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. જે આધુનિક પ્રવાસનનો મુખ્ય આધાર છે. “લગભગ ઈ.સ.1643માં આ શબ્દનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રો, પ્રદેશોની યાત્રા, મનોરંજન, પરિભ્રમણ અને વિવિધ સ્થળોની યાત્રા કરવામાં માટે થયો હતો”

ટુરીઝમ સોસાયટી ઓફ ઈંગ્લેન્ડ (1976), ‘પર્યટન હંગામી છે, લોકો જ્યાં સામાન્ય પણે રહે છે તેનાથી થોડા સમય માટે દુર જાય છે જ્યાં તેઓ ચોક્કસ પ્રવૃત્તિ કરવા માંગતા હોય છે. આમા દરેક હેતુ માટેની હલચલનો સમાવેશ થાય છે’.

ઈન્ટરનેશનલ એસોસિએશન ઓફ સાઈન્ટીફિક એક્સપર્ટ (1981), “પર્યટનને એક ચોક્કસ પ્રવૃત્તિઓ ગણાવી છે જે નિવાસ્થાન બહાર કરાય છે”.

ડૉ. કુમારપાળ પરમાર (2023), “વ્યક્તિ પોતાની સભ્યતાની ઓળખની સાથે સાથે દેશ કે વિદેશની અન્ય સભ્યતામાં ભળે અને આનંદ માણે તે પ્રવાસ છે.”

માદેવાભાઈ બાયડ-સંશોધક, ‘જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કે પરિવાર પોતાની કંટાળાજનક જિંદગીમાંથી, જોવાલાયક સ્થળોનું ચયન કરી તેની મુલાકાત દ્વારા આનંદ માણે તો તેને પ્રવાસ ક્યો કહેવાય’.

3. કચ્છ જિલ્લાના પ્રવાસન સ્થળો

પ્રવાસનનો અર્થ અને વિભાવનાઓ વિષે માહિતી મેળવ્યા બાદ, કચ્છ જિલ્લામાં આવેલ પ્રવાસન સ્થળોની પાયાની માહિતી નીચે મુજબ છે.

• ગાંધી સમાધિ - ગાંધીધામ

ભારતમાં રાજઘાટ, દિલ્હી બાદ અન્ય એકમાત્ર ગુજરાતમાં ગાંધી સમાધી આવેલી છે. દેશમાં બે જ સ્થળોએ ગાંધી સમાધી છે જે પૈકીની આ એક તે કચ્છ જિલ્લામાં ગાંધીધામ નજીક આદિપુર ખાતે આવેલી છે. ગાંધી સમાધીનું સ્થળ ચોતરફ લીલોતરીથી છવાયેલું અને રમણીય છે. પ્રાર્થના માટે ખાસ વ્યવસ્થા છે. મહાત્મા ગાંધીનું દિલ્હી ખાતે અવસાન થયા બાદ રાજઘાટ ખાતે તેમના શરીરને અગ્નિસંસ્કાર આપવામાં આવ્યા હતા. ગાંધીજીના અસ્થિને જુદા-જુદા સ્થળોએ રાખવામાં આવેલા હતાં. તે પૈકી ગાંધીધામના સ્થાપક ભાઈપ્રતાપ અને કેટલાક અન્ય મહાનુભાવો દ્વારા ગાંધીજીના અસ્થિને ગુજરાત લાવવામાં આવ્યા હતા અને આદિપુર ખાતે અસ્થિ પધરાવીને સમાધીમંદિરનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું. આ ગાંધી સમાધી આજે પણ હયાત છે અને ભારતમાં રાજઘાટ દિલ્હી બાદ ભારતના રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીની આ એક જ સમાધી છે. ગાંધી સમાધીના સ્થળ પરથી આ શહેર કે જેનું મુળ નામ સરદાગંજ હતું ને બદલી ગાંધીધામ રાખવામાં આવ્યું હતું.

• દાદા મેકરણ મંદિર - ધ્રાંગ

વિક્રમ સંવત - ૧૭૨૦ માં સંત મેકરણ દાદા નો જન્મ થયો હતો. તેમણે લગભગ આખી જિંદગી કચ્છના રણમાં પાર કરી એન માનવતાવાદી સેવાઓ કરી. અંતીમ જીવનમાં તેમણે પોતાની જાતને વિક્રમ સંવત ૧૭૮૬માં ધ્રાંગ ખાતે સ્થિર કરી તેમણે પોતાનું આખું જીવન કચ્છના રણમાં ગાળ્યું, રણમાં ભુલા પડેલ લોકોને તેમણે ખોરાક, પાણી અને આશ્રયની સેવા આપી એમની જાન બચાવી હતી. તેમના બે જોડીદારો “લાલિયો”, ગધેડો અને “મોતીયો”, કૂતરો હરરમેશ તેમની સાથે જ રહેતા હતા. પાણી અને ખોરાક “લાલિયો” ગધેડો પર લાદવા માટે અને “મોતીયો” કુતરાને રણમાં માર્ગ ભુલી ભટેકલ મુસાફરોને શોધવા માટેની તાલીમ આપી હતી. આમ તેઓ ભૂખ્યા, તરસ્યા અને માર્ગ ભુલેલ મુસાફરો અને કચ્છના રણમાંથી પસાર થતા મુસાફરોને પાણી, ખોરાક અને દિશા પ્રદાન કરતા હતા. આહીર સમુદાય દ્વારા લક્ષ્મણના પુનઃ અવતાર તરીકે તેમની પૂજા કરવામાં આવે છે.

• ભદ્રેશ્વર જૈન મંદિર - મુન્દ્રા

દેવચંદ્ર નામના જૈન વ્યક્તિએ સદીઓ અગાઉ આ મંદિરનો પાયો નાખ્યો હતો. ઈ.સ.પૂર્વે ૪૪૮ માં રાજા સિધસેન દ્વારા ભદ્રવતી પર શાસન કરવામાં આવતું હતું એમના દ્વારા આ મંદિરનું નવીનીકરણ કર્યું હતું. પાછળથી તેના પર સોલંકી વંશના શાસકો દ્વારા શાસન કરાતું હતું જે જૈન ધર્મના અનુયાયી હતા અને તેઓએ આ નગરીનું નામ બદલીને ભદ્રેશ્વર કર્યું. ઈ.સ. ૧૩૧૫ માં કચ્છમાં એક ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો જેના પછી જૈન વેપારી અને પરોપકારીવાદી શેઠ જગદુશ દ્વારા નગરનું પુનર્નિર્માણ કરવામાં આવ્યું. ભદ્રેશ્વર જૈન મંદિર ભારતના સૌથી જૂના જૈન મંદિરોમાંનું એક હોવાનું માનવામાં આવે છે. જેને સમયાંતરે નવીનીકરણ કરવામાં અને પુનર્વસન કરવામાં આવેલ છે.

- **રોહાનો કિલ્લો - અબડાશા**

રોહાનો કિલ્લો ગુજરાત રાજ્યના કચ્છ જિલ્લા નાં નખત્રાણા તાલુકાના રોહા ગામની સીમા પર આવેલો છે. રોહા જાગીરનું મુખ્ય મથક અહીં આવેલું હતું. અલાદીન ખિલજી સાથેના યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામેલા અબડાસાના જાગીરદાર અબડાની ૧૨૦ સુમરા રાજપૂત રાજકુમારીઓએ અહિયાં આશ્રય સ્થાન મેળવ્યું હતું પાછળથી તમામ રાજકુમારીઓએ અહીં સમાધિ લીધી હતી આથી આ સ્થળ સુમરી રોહા તરીકે પણ ઓળખાય છે. રોહાનો કિલ્લો ભુજથી આશરે ૫૦ કિમીના અંતરે આવેલો છે. તેનો વિસ્તાર લગભગ ૧૬ એકર છે. રોહાની જાગીરમાં ૫૨ ગામોનો સમાવેશ થતો હતો. રાવ ખેંગારજી પ્રથમ (૧૫૧૦-૧૫૮૫) ના ભાઈ સાહેબજીએ રોહા ગામની સ્થાપના કરી હતી અને તેઓ રાયસિંહજી ઝાલા સાથેના યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા. તેમના અનુગામી જીયાજી દ્વારા બે મોટી ટાંકીઓ બનાવવામાં આવી હતી અને તેમના પુત્ર ઠાકોર નવઘણજી દ્વારા કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો હતો. ગુજરાતના પ્રખ્યાત કવિ કલાપીએ રોહાની ટેકરી પર કવિતાઓ લખી છે. રોહામાં મોર અને અન્ય પક્ષીઓ હજુ પણ મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે છે. રોહાનો કિલ્લો હવે કચ્છનું એક જોવાલાયક સ્થળ ગણાય છે.

- **કોટાઈનું સૂર્ય મંદિર**

કોટાઈમાં જૂના નગરના અવશેષો તેમજ અનેક ખડેર મંદિરો આવેલા છે જે લગભગ દસમી સદીના છે. સૂર્ય મંદિરને રા લખાના અથવા લખા કુલાનીને નામથી ઓળખવામાં આવે છે જે પશ્ચિમ તરફના દ્વાર વાળું છે. આ મંદિર સીમેન્ટ ના ઉપયોગો વગર, અંશતઃ પીળા અને અંશતઃ લાલ પથ્થરનું બનેલા છે. આ મંદિરનું ગર્ભગૃહ ચોરસ આકારનું છે જેની લંબાઈ ૮ ફૂટ ૬ ઈંચ (૨.૫૯ મીટર) છે. આ મંદિરની દિવાલો ૨ ફૂટ ૭ ઈંચ (૦.૭૯ મીટર) જાડી છે. તેના ગર્ભગૃહની પ્રદક્ષિણા કરવા માટે તેની ફરતે ૨ ફૂટ ૬ ઈંચ પહોળો ગલિયારો છે. આ ગલિયારો પથ્થરમાં કોતરેલી બે જાળીઓ માંથી આવતા પ્રકાશ દ્વારા પ્રકાશિત રહે છે. આ મંદિરનું મંડપ ૧૮ ફૂટ ૯ ઈંચ (૫.૭૨ મીટર) પહોળું હતું. મંડપની માત્ર ઉત્તરી દીવાલ હવે શેષ રહી છે. તે દીવાલ પર સારી રીતે કોતરેલા શિલ્પો આવેલા છે. આ મંદિરના શિખરો આઠ ત્રિકોણાકાર કૃતિઓની અલંકૃત સજાવટ છે. આ કૃતિઓ ચૈત્ય જેવા આકારની છે અને તેને શિખરની ચારે બાજુએ મુકવામાં આવી છે. આ કૃતિઓની વચ્ચે સુંદર માનવાકૃતિઓ કોતરવામાં આવેલી છે. શિખર ઉપર ચડતા આ ત્રિકોણાકાર કૃતિ એકની ઉપર એક ઘટતા આકારમાં મુકવામાં આવી છે. શિખરના ચારે ખૂણે નાના નાના શિખરો એકની ઉપર એક એમ મુકવામાં આવેલા છે અને તેમની રચના મુખ્ય શિખરને મળતી આવે છે. શિખરની બહારની બાજુએ સુંદર અલંકૃત કોતરણી કરવામાં આવી છે. મંદિર સંકુલની આસપાસ યક્ષોની ઘણી મૂર્તિઓ આવેલી છે.

- **કાળો ડુંગર - કચ્છ**

પશ્ચિમી પર્વત માળામાં કાળો ડુંગર કચ્છનું સૌથી ઉંચું શિખર છે જેની ઉંચાઈ ૪૫૮ મીટર છે. તે જિલ્લાના મુખ્ય શહેર ભુજથી ૯૭ કિમી દૂર આવેલો છે. પર્વતોની ભૂસ્તરશાસ્ત્ર રચના મુજબ કાળો ડુંગર કચ્છમાં સૌથી જૂનું છે જે ૧૮૦ મિલિયન વર્ષો ની વયના છે. કાળા ડુંગરના ચૂનાના પથ્થર એ ભારતમાં સૌથી અનોખા છે જેમાં સંખ્યાબંધ શ્રેયીયોપોડનાં અવશેષો સાથે ચેર્ટ નોચ્યુલ્સ હોય છે. ચૂનાના પથ્થર બેસાલ્ટ જેવા અગ્નિકૃત ખડકો જેટલા કઠણ અને કાળા છે.

કાળા ડુંગરના ખડકો જુરાસિક સમયગાળા દરમિયાન ઊંડા દરિયાની સપાટી હેઠળ રચાય છે જ્યારે ડાયનાસોર યુગમાં અસ્થિર હતા. ઊંડા પાણીમાં રહેતા પ્રાણીઓના અવશેષો કાળા ડુંગરના ઉચ્ચ શિખરો પર જોવા મળે છે.

કાળા ડુંગર પરથી કચ્છના રણનો ૩૬૦ અંશનો નજરો જોવા મળે છે. આ જગ્યા પાકિસ્તાનની સરહદની ખુબ જ નજીક હોવાથી શિખર પર મિલેટ્રી ઓફીસ આવેલ છે જ્યાંથી આગળ માત્ર લશ્કરના વ્યક્તિઓ જ જઈ શકે છે. કાળો ડુંગર ૪૦૦ વર્ષ જૂનાં દત્તાત્રેય મંદિર માટે જાણીતો છે. દંતકથા મુજબ જ્યારે દત્તાત્રેય પૃથ્વી પર ભ્રમણ કરી રહ્યા હતા ત્યારે તેઓ કાળા ડુંગર પાસે રોકાયા અને ત્યાં ભૂખ્યા શિયાળોનું ટોળું તેમને જોવા મળ્યું તેમણે પોતાના શરીરનો ભાગ શિયાળાના ટોળાંને ખાવા માટે આપ્યો અને શિયાળોએ તે ખાધાં પછી દત્તાત્રેયના અંગો ફરીથી ઉગવા માંડ્યા આના કારણે છેલ્લાં ચારસો વર્ષોથી મંદિરનો પૂજારી રાંધેલા ભાતનો પ્રસાદ સાંજની આરતી પછી શિયાળોને ધરાવે છે. કાળા ડુંગર પર મુલાકાતીઓને એક અલગ ઘટનાનો અનુભવ થાય છે

મુલાકાતીઓ તેમના વાહનોનાં એન્જિન બંધ કરી દે તો પણ કરેલું હોવા છતાં ૮૦ કિમી પ્રતિ કલાકની ચઢાણની વિરુદ્ધ દિશામાં ઝડપ મેળવે છે.

- હાજીપીર દરગાહ

હાજીપીર ભારતના ગુજરાત રાજ્યના કચ્છ જિલ્લામાં આવેલી એક દરગાહ છે. આ દરગાહ એક મુસ્લિમ સંત હાજીપીરને સમર્પિત છે એવું માનવામાં આવે છે તેઓ આ સ્થળે શહાબુદ્દીન મહમ્મદ ઘોરીની સેનામાં એક સિપાહી તરીકે આવ્યા હતાં પછીથી તેમણે સેનામાંથી નિવૃત્તિ મેળવી અને નારા ખાતે સ્થાયી થયા. તેમણે હજ કરી હતી તેથી તેમને હાજીપીર તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા. તેઓ ઝિન્દા પીર કે વાલી પીર તરીકે પણ ઓળખાય છે તેઓ બહારવટીયાઓથી ગાયોનું રક્ષણ કરતાં મૃત્યુ પામ્યા હતાં. ચૈત્ર મહિનાના (એપ્રિલ) પ્રથમ સોમવારે અહીં વાર્ષિક મેળાનું આયોજન કરવામાં આવે છે જેમાં સમગ્ર ગુજરાતમાંથી લોકો તે સમયે અહીં આવે છે અને સાથે સાથે નજીકમાં આવેલ કરોલ પીર દરગાહના દર્શન પણ કરે છે.

- નારાયણ સરોવર

નારાયણ સરોવર હિંદુઓના પવિત્ર યાત્રાધામો પૈકીનું એક છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમ્ માં વર્ણવેલા પાંચ પવિત્ર સરોવરોના જૂથને ‘પંચ સરોવર’ કહેવાય છે. તે પાંચ સરોવર છે માન સરોવર, બિંદુ સરોવર, નારાયણ સરોવર, પંપા સરોવર અને પુષ્કર સરોવર. તેમાંનું આ એક સરોવર છે. નારાયણ સરોવરનો અર્થ થાય છે ભગવાન શ્રી વિષ્ણુનું સરોવર. પૌરાણીક કથાઓ અનુસાર સરસ્વતી નદી નારાયણ સરોવર નજીક આવેલા દરિયામાં મળતી હતી અને આ સરોવરને પોતાના પાણી વડે ભરી દેતી આથી આ સ્થળને હિંદુઓ દ્વારા પવિત્ર ગણવામાં આવે છે.

આ સ્થળે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના શ્રી ત્રિકમજી, લક્ષ્મીનારાયણ, ગોવર્ધનનાથજી, દ્વારકાનાથ, આદિનારાયણ, રણછોડરાયજી અને લક્ષ્મીજીના મંદિરો આવેલા છે. રાવ દેશળજી ત્રીજાના રાણીએ આ મંદિરો બંધાવ્યાં છે. સમગ્ર ભારતમાંથી શ્રદ્ધાળુઓ અહીં દર્શનાર્થે આવે છે. તળાવની વાસ્તુકળા પ્રાચીન અને સુંદર છે. લક્ષ્મીનારાયણ અને ત્રિકમરાયના મંદિરોને દ્વારકા મંદિર જેવી શૈલીથી જ બનાવાયા છે. બાકીના પાંચ મંદિરો ૧૭૮૦-૮૦માં વાઘેલી મહાર્જુન નામના રાવ દેશળજીના રાણી દ્વારા બનાવાયા છે. અને તે પછી કલ્યાણરાયનું મંદિર બંધાવાયું. મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય તેમના જીવન કાળ દરમિયાન અહીં આવ્યા હતા અને સમય ગાળ્યો હતો માટે પુષ્ટિ માર્ગના અનુયાયીઓ માટે પણ આ સ્થળ પાવન મનાય છે. અહીં કારતક મહિનાની અગિયારસથી પૂનમ સુધી અહીં મેળો ભરાય છે.

- માતાનો મઢ

એવું કહેવાય છે કે, આજથી લગભગ દોઢ હજાર વર્ષ પહેલાં દેવચંદ નામનો મારવાડનો કરાડ વૈશ્ય (વાણિયો) કચ્છમાં વેપાર માટે ફરતો હતો. તે દરમિયાન તાજેતરમાં જ્યાં આશાપુરા માતાનું મંદિર છે તે જગ્યાએ તે વાણિયાએ આસો મહિનાની નવરાત્રિ હોવાથી માતાજીની સ્થાપના કરી અને ખુબ જ ભક્તિભાવપૂર્વક માતાની આરાધના કરી હતી. તેની ભક્તિને જોઈને માતા ખુશ થયાં અને તેને સ્વપ્નમાં દર્શન આપીને જણાવ્યું કે, વત્સ તે જે જગ્યાએ માડૂ સ્થાપન કર્યું છે તે જગ્યાએ માડૂ મંદિર બંધાવડાવજે, પરંતુ મંદિરના દરવાજા છ મહિના સુધી ઉઘાડતો નહીં. વાણિયાએ ખુશ થઈને એવું જ કર્યું અને મંદિરની રખેવાડી કરવા માટે તે પોતાનું ઘર છોડીને અહીં આવીને વસવા લાગ્યો. પાંચ મહિના પુર્ણ થયા બાદ મંદિરના દ્વાર પાછળથી એક વખત તેને ઝાંઝર અને ગીતનો મધુર અવાજ સંભળાયો. આ મધુર ધ્વનિને સાંભળ્યાં બાદ તેનાથી રહેવાયું નહીં અને તે મંદિરના દ્વાર ખોલીને અંદર ગયો. અંદર જઈને તેણે જોયું તો દેવીની ભવ્ય મૂર્તિના દર્શન થયા. પરંતુ તેને યાદ આવ્યું કે તેણે માતાજીએ આપેલા સમયના એક મહિના પહેલા જ મંદિરના દ્વાર ખોલી દીધા છે, જેને કારણે માતાજીની અર્ધવિકસીત મૂર્તિનું નિર્માણ થયું હતું. પોતાના આ કૃત્ય બદલ તેણે માતાજીના ચરણોમાં પડીને માફી માંગી. માતાજીએ તેની ભક્તિ પર પ્રસન્ન થઈને તેને માફી આપી દીધી અને તેને વરદાન માંગવા કહ્યું. વરદાનમાં તેણે પુત્ર રત્નની માંગણી કરી. પરંતુ, માતાજીએ કહ્યું કે તારી ઉતાવળને લીધે મારા ચરણોનું પ્રાગટ્ય અધુરું રહી ગયું. ૧૮૧૯માં કચ્છમાં આવેલા ભૂકંપ દરમિયાન આ મંદિરને ભારે નુકશાન થયું હતું. ત્યાર

બાદ પાંચ જ વર્ષમાં સુંદરજી શિવજી અને વલ્લભાજીએ આ મંદિરને ફરીથી બંધાવી દેવડાવ્યું હતું. ત્યાર બાદ ૨૦૦૧માં આવેલા ભૂકંપમાં ફરીથી આ મંદિરને નુકસાન થયું હતું. પરંતુ થોડાક જ સમયમાં આ મંદિરને ફરીથી બંધાવી દેવડાવ્યું હતું.

- નારાયણ સરોવર વન્ય જીવ અભયારણ

ભારતના ગુજરાત રાજ્યના કચ્છ જિલ્લાના લખપત તાલુકામાં નારાયણ સરોવર વન્ય જીવન અભયારણ નારાયણ સરોવર નજીક આવેલું (વસવાટ/જાતી પ્રબંધન વિસ્તાર) હેઠળ અને વનવિભાગના અનુસાર અભયારણ્ય શ્રેણી હેઠળ આરક્ષીત છે. અહીં મુખ્યત્વે ચિંકારાઓ જોઈ શકાય છે. આ ઉપરાંત બસ્ટાર્ડ (bustard) ની ત્રણ પ્રજાતિ જેમાં ઘોરાડ, હોઉબાબર બસ્ટાર્ડ (Houbara Bustard) અને લેસર ફ્લોરીકન (Lesser Florican) જોવા મળે છે. રણપ્રદેશનું પક્ષી એવું બલેક પાર્ટીજ (Black Partridge), ૧૮ પ્રકારની સર્પ પ્રજાતિ અને ૧૮૪ પ્રકારનાં પક્ષીઓ જેમાં ૧૮ પ્રકારનાં રેપ્ટર (raptor) પણ અહીં જોવા મળે છે. વનસ્પતિમાં ગોરડ, પીલુ, થોર, ગુગળ, બોરડી અને બાવળ જેવાં ૩ થી ૫ મી. ઊંચા કાંટાળા વૃક્ષો સહીત ૨૫૨ પ્રકારની વનસ્પતિ જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત મોટાભાગે ઘાસીયાં મેદાન અને ઝાંખરાઓ આવેલાં છે. આ સરોવર ક્ષેત્રને ૧૯૮૧માં નારાયણ સરોવર વન્ય જીવન અભયારણ્ય તરીકે ઘોષિત કરવામાં આવ્યું છે. આ અભયારણ્યનું ક્ષેત્રફળ ૪૪૪.૨૩ ચો.મી. છે.

- લખપત કિલ્લો

લખપતનો કિલ્લો ગુજરાત રાજ્યના કચ્છ જિલ્લાના લખપત ખાતે આવેલ એક પુરાતન કિલ્લો છે, જે જમાદાર ફતેહ મહંમદે ઈ.સ. ૧૮૦૧માં બંધાવ્યો હતો. લખપત ખાતે તે સમયે બંદર ધમધમતું હતું. ૧૮૫૧ પહેલા સિંધુ નદીના કિનારે આવેલ આ બંદર રોજ એક લાખ કોરીની કમાઈ કરી આપતું હોઈ લખપતના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ હતું. જો કે એક માન્યતા મુજબ કચ્છના મહારાજા લાખાએ આ બંદર વસાવતા લખપત તરીકે ઓળખાયેલ હોવાનું મનાય છે. ઇતિહાસની એક વિગત મુજબ ઈ.સ. ૧૮૧૮ના સમયમાં લખપત રજવાડાના સેનાપતિ જમાદાર ફતેહ મહંમદ કે જેઓ કચ્છ કોમબેલ તરીકે પણ ઓળખાતા હતા તેમના દ્વારા લખપતનો કિલ્લોનું બાંધકામ કરવામા આવેલ છે આ કિલ્લો આજે પણ ભુતકાળની તથા ઇતિહાસની સાક્ષી પૂરતો અડીખમ ઉભો છે. આજે લખપતમાં મોટા ફેરફારો થયા છે પણ આ કિલ્લો આજે પણ જેમનો તેમ ઉભો છે. કચ્છમાં ૧૮૧૮ના વર્ષમાં અને ૨૦૦૧ના વર્ષમાં મોટા અને વિનાશક ભૂકંપ આવ્યા હતા, છતાં આ કિલ્લો અડીખમ રહ્યો છે. આ કિલ્લાના નિર્માણકર્તા જમાદાર ફતેહ મહંમદ વિશે કવિ કેશવરામે “ફતેહ સાગર” નામે ગ્રંથ રચ્યો હતો. પ્રવાસીઓ અહીં ઐતિહાસિક ધરોહર જોવા આવે છે. કિલ્લાની સુંદરતા અને બાંધકામ પ્રવાસીઓને વધારે આકર્ષે છે. કેટલીક ફિલ્મો, ડોક્યુમેન્ટરી ફિલ્મોના શૂટિંગ અને ફોટોગ્રાફીના લોકેશન માટે પણ લખપત હબ બન્યું છે.

- રવેચી માતા મંદિર

રવેચી માતાજીનું મંદિર ગુજરાત રાજ્યના કચ્છ જિલ્લાના રાપર તાલુકામાં રવ ગામ પાસે આવેલ એક પૌરાણિક મંદિર છે. દેવીસર તળાવના કાંઠે, ઘટાદાર વૃક્ષો વચ્ચે આવેલ આ મંદિર પરિસર રમણીય છે આ મંદિર ઈ. સ. ૧૮૨૧ (સંવત ૧૮૭૮)ના વર્ષમાં £૬૩૩ પાઉન્ડ (૨૪,૦૦૦ કચ્છ કોરી) ના ખર્ચે બાંધવામાં આવ્યું હતું. આ મંદિર ૩૦ ફીટ લાંબુ, ૧૭ ફીટ પહોળું અને ૫૪ ફીટ ઊંચાઈની સાથે બે ગુંબજો ધરાવે છે. જેમાં પ્રથમ ૭ ચોરસ ફીટ અને બીજો ૧૪x૭ ફીટનો છે. મંદિરનો મુખ્ય ભાગ ૧૪ ફીટ x ૧૩ ફીટ વિસ્તાર પર ૪૪ ફીટ ઊંચાઈ પર છે. મંદિરના મધ્ય ભાગમાં રવેચી માતાની વિશાળ મૂર્તિ આવેલી છે, જે વાગડ વિસ્તારમાં બહુ માન્યતા ધરાવે છે. આ ઉપરાંત ખોડિયાર માતા, આશાપુરા માતા, સામબાઈ માતા તેમ જ અંબા માતાની પ્રતિમાઓ છે. તે પહેલાના સમયનું મંદિર, જે ૮ ગુંબજ ધરાવતું હતું અને પાંડવો દ્વારા બાંધવામા આવ્યું હતું તેનો બાબી સૈન્ય દ્વારા વિનાશ કરી દેવામાં આવ્યો હતો તેમ મનાય છે. મંદિરની દિવાલના ખૂણા પર પાળિયો આવેલો છે, જેના પર ઈ.સ. ૧૨૭૧ (સંવત ૧૩૨૮, શ્રાવણ વદ ૨, શુક્રવાર)ના સમયનો લેખ છે આ મંદિર પરિસર ખાતે શીતળા માતા, ગણપતિ, હનુમાનજી, વાસંગી ખેતરપાળની પ્રતિમાઓ અને પંચમુખા મહાદેવનું મંદિર, કામધેનુ ગાયની દેરી તેમ જ મહંતની દેરી આવેલ છે.

- **કંથકોટનો કિલ્લો**

કંથકોટનો કિલ્લો ખડકાળ ટેકરી પર આવેલો જૂનો કિલ્લો છે જે ૫ કિમીના પરિઘ વિસ્તારમાં ફેલાયેલો છે. આ કિલ્લાની દિવાલો મોટા પથ્થરોની બનેલી અને અમુક જગ્યાએથી નાના પથ્થરોથી સમારકામ કરેલી છે. કંથકોટ ૮મી સદીમાં કાઠીઓની રાજધાની હતું એમ મનાય છે અને ત્યાર પછી ચાવડાઓએ તેમની પાસેથી કંથકોટનો કબ્જો મેળવ્યો હતો. લોકકથા મુજબ હાલનો કિલ્લો ઇ.સ. ૮૪૩ (સંવત ૮૦૦)ની સાલમાં બંધાવવાનો શરૂ થયો હતો જેમાં કિલ્લાની દિવાલનો એક ભાગ કંઠડનાથની ધૂણી પરથી પસાર થતા તેમના કોધને કારણે કિલ્લાનો નાશ થયો હતો ત્યાર બાદ કિલ્લોનું બાંધકામ કરનારે તેમના પરથી કિલ્લાનું નામ પાડ્યું અને પછી કિલ્લો પૂર્ણ થયો. ૧૦મી સદીની મધ્યમાં કંથદુર્ગના નામથી કિલ્લો પ્રચલિત હતો જ્યાં ચાલુક્ય-સોલંકી રાજા મૂળરાજ કલ્યાણનાં ચાલુક્ય શાસક તૈલપ બીજાથી ભાગીને સંતાયો હતો. ૧૧મી સદીમાં કિલ્લામાં મહમદ ગઝનીથી બચવા ભીમદેવ પહેલાએ આશરો લીધો હતો. ઇ.સ. ૧૧૪૩માં કંથગામ અથવા કંથકોટના રાજાએ અણહિલવાડ પાટણના કુમારપાળની વિરુદ્ધ નાગોર સરદારની સાથે બળવો કર્યો હતો.

૧૩મી સદીમાં ઇ.સ. ૧૨૭૦ સુધી કંથકોટ વાઘેલા વંશનું પાટનગર હતું. વાઘેલા સરદારે કંથકોટની સાથે તેની પુત્રી મનાજ સામાના પુત્ર સાદને આપી સાદના પુત્ર કુલે કિલ્લાનું નામ કંથદુર્ગ પાડ્યું હતું. ઇ.સ. ૧૮૧૬માં બ્રિટિશ કર્નલ ઈસ્ટ દ્વારા કિલ્લેબંધનો નાશ કરાયો હતો અને ઇ.સ. ૧૮૧૮માં કચ્છ રાજ્યે બ્રિટિશ આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હતું. તેમ છતાં કંથકોટનો કિલ્લો ૧૮૪૭માં ભારતની સ્વતંત્રતા સુધી જાડેજા શાસકો જોડે રહ્યો. ટેકરીની પશ્ચિમ દિશામાં બે મોટા ઊંડા કૂવા અને રેતિયા પથ્થરોથી બનેલી એક ખંડેર વાવ આવેલી છે. આ કૂવામાંથી એક ભમ્મરિયો કૂવો ૧૨ ફૂટનો વ્યાસ ધરાવે છે અને ૭૬ ફૂટ ઊંડો છે, બીજો કૂવો નવઘણ તરીકે ઓળખાય છે જે ૬૩ ફીટ ઊંડો છે. ટેકરીની ઉપર ત્રણ મંદિરો આવેલા છે, જેમાંનું એક કંઠડનાથનું, બીજું જૂનું મંદિર મહાવીરનું અને ત્રીજું મંદિર સૂર્ય મંદિર છે. કંઠડનાથનું મંદિર ટેકરીના પશ્ચિમ ખૂણાએ ઇ.સ. ૧૮૨૦માં દેદા જાડેજાઓ વડે બાંધવામાં આવ્યું હતું જે ઇ.સ. ૧૮૧૮ના કચ્છના ધરતીકંપમાં નાશ પામેલા જેને ઇ.સ. ૧૨૭૦માં મોડ સામ્માએ વિશાળ મંદિરની જગ્યાએ બનાવેલું. હાલનું મંદિર ઊંચા પાયા પર ઘુંમટ સાથે ૨૮ ફીટ x ૧૪ ફીટ પહોળું અને ૨૮ ફીટ ઊંચું છે. તે ચાર સ્થંભો ધરાવે છે અને ગર્ભગૃહમાં પગ વાળીને બેઠેલા કંઠડનાથની સફેદ આરસની પ્રતિમા ધરાવે છે.

મહાવીરનું જૈન મંદિર મોટાભાગે ખંડિત છે અને બે મંડપો ધરાવે છે. પ્રવેશ ગૃહના સ્થંભ પરનું લખાણ ઇ.સ. ૧૨૮૩ (સંવત ૧૩૪૦)નું છે જે આત્મદેવનાથના પુત્રો લાખા અને સોહી મંદિરના શિલ્પકારો છે એમ દર્શાવે છે. બહારની બાજુએ મૂકેલ તક્તી આત્મદેવનો પુત્ર પાસિલ મંદિર બાંધનાર છે એમ કહે છે. મંદિરનું બાંધકાર કરનાર કુટુંબ ભદ્રેશ્વરના જગદુશાના સંબંધીઓ હતા એમ મનાય છે. જૈન મંદિરની બાજુમાં જૂનું સૂર્ય મંદિર આવેલું છે જે કાઠીઓના માનીતા દેવ હતા. અહીં આવેલું લખાણ રૂદ્રની પ્રશંસાના શ્લોકો ધરાવે છે. મંદિરમાં સૂર્ય દેવની મૂર્તિ પુરુષ અને સ્ત્રી સેવકો બે બાજુએ ધરાવે છે. મૂર્તિ જોડે વિષ્ણુ જેવી વધુ લાગે છે. મંદિરની નજીક પાળિયાઓ આવેલા છે.

- **આઈના મહેલ**

આઈના મહેલ એ ૧૭૬૧માં રાવ લખપતજી દ્વારા બંધાવવામાં આવ્યો હતો. આના મુખ્ય વાસ્તુકાર કચ્છી મિસ્ત્રી રામ સિંહ માલમ હતા. જેને કચ્છના સ્થાનિક મિસ્ત્રીઓ દ્વારા મદદ કરવામાં આવી હતી. મહેલની દિવાલો સફેદ આરસની છે જેમાં સોનાની દોરીઓ વડે અરીસાઓ લગાવવામાં આવ્યા છે અને જે વેનેટીયન ગ્લાસના રંગથી ઘેરાયેલા અલંકારોથી અલગ પડેલા અરીસાઓથી ઢંકાયેલી હોય છે. આ મહેલમાં અંદરનાભાગે ચારેબાજુ અરીસાઓ જ લગાવવામાં આવેલ છે. આ મહેલમાં તમને અનેક અરીસાઓ, જૂનાં ચલચિત્રો તેમજ ચાઈનીઝ ટાઈલ્સ અને શાહી પરિવારોની કેટલીક વસ્તુઓ પણ જોવા મળશે જેમાં જૂની તલવારો અને મુજરો કરવામાં આવતો તે જગ્યા પણ અહીં જોવા મળશે. ૨૦૦૧ના ગુજરાત ધરતીકંપમાં આ મહેલ પૂર્ણ રીતે નાશ પામ્યો હતો પણ આ મહેલનાં એક ભાગ ને ઓછું નુકશાન થયું હતું. તેનું સમારકામ કરીને તેને પુનઃ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે. આ ભાગમાં એક શયન ખંડ, સંગીત ખંડ, દરબાર ખંડ, અમુક પુરાતન વસ્તુઓ, ચિત્રો, શસ્ત્રો અને સિંહાસન આદિ સાચવીને મુકવામાં આવ્યાં છે.

- **મુન્દ્રા પોર્ટ**

મુન્દ્રા પોર્ટ ગુજરાતના કચ્છ જિલ્લાના મુન્દ્રા નજીક કચ્છની અખાતના ઉત્તર કિનારા પર આવેલું ભારતનું સૌથી મોટું ખાનગી બંદર છે. અગાઉ તે મદુરા પોર્ટ અને સ્પેશિયલ ઈકોનોમિક ઝોન લિમિટેડ (એમપીએસઈઝેડ) દ્વારા સંચાલિત હતું. જે અદાણી ગ્રૂપની

માલિકીની કંપની હતી જેને પાછળથી તે અનેક પોર્ટ્સના સંચાલન માટે અદાણી પોર્ટ્સ અને સેઝ લિમિટેડ (એપીએસઈએલ) માં વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યું હતું. ૨૦૧૩-૧૪ માં મુન્દ્રા પોર્ટ ૧૦૦ મિલિયન ટનનું કાર્ગો સંચાલન કર્યું હતું. તે કાર્ગો હેન્ડલીંગ દ્વારા એક વર્ષમાં ભારતનું સૌથી મોટું બંદર અને માલ હેરફેરમાં પ્રથમ સ્થાન મેળવનાર બંદર બન્યું છે.

• દીન દયાલ પોર્ટ (કંડલા પોર્ટ)

કંડલા પોર્ટ અથવા દીન દયાલ પોર્ટ - ભારત દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા ગુજરાત રાજ્યના કચ્છ જિલ્લામાં ગાંધીધામ શહેર નજીક આવેલું મહત્વનું અને દેશના પશ્ચિમી દરિયાકિનારા પરનું એક મોટું બંદર છે. જે અરબ સાગરના તટ પર કચ્છના અખાતમાં આવેલું છે દેશના ભાગલા બાદ કરાચી બંદર પાકિસ્તાનને સોંપાયું અને પશ્ચિમ ભારતનાં મહત્વનાં બંદર તરીકે ઈ. સ. ૧૯૫૦માં કંડલાની સ્થાપના થઈ હતી. આ બંદરનાં ઉત્તરપશ્ચિમે રપદ નોટિકલ માઈલ અંતર પર પાકિસ્તાનનો કરાચીના દરિયાકિનારો અને દક્ષિણપૂર્વમાં ૪૩૦ નોટિકલ માઈલ પર પોર્ટ ઓફ મુંબઈ(બોમ્બે) નો દરિયા કિનારો આવેલો છે. તે કાર્ગો હેન્ડલકરવામા ભારતનું સૌથી મોટું બંદર છે. તાજેતરના વર્ષોમાં ભારતનું સૌથી વ્યસ્ત મુખ્ય બંદર કંડલા પોર્ટ જ રહ્યું છે કંડલા ટ્રસ્ટ દ્વારા ખાનગી ક્ષેત્રની સહભાગિતા કરીને નોંધપાત્ર કાર્ગો હેન્ડલિંગ ક્ષમતા વધારી છે. કંડલા દીન દયાલ પોર્ટ એ બહુવિધ સ્થાનો પર એક વાઈબ્રન્ટ, વર્લ્ડ ક્લાસ, મલ્ટી કાર્ગો સેવાઓ આપતું બંદર છે.

4. ઉપસંહાર

શરૂઆત થી જ એક અલગ અને આગવી ઓળખ ઉભી કરી હોવાથી કચ્છ જિલ્લોએ સરળતાથી પ્રવાસીઓને પોતાના તરફ આકર્ષિત કરેલા છે. પોતાનાં પ્રાચિનતમ ઇતિહાસ, આગવી કચ્છી સંસ્કૃતિ, અલગ અને લહેકેદાર કચ્છી ભાષા, અને વિશાળ ભૌગોલિક વિસ્તારમાં પથરાયેલ રાજકીય પુરાવાઓ એ સહેલાણીઓને ફરવા, ફોટોગ્રાફી, અને ઇતિહાસ જાણવા માટેની અનેરી તકો પૂરી પાડે છે કચ્છ એક તરફ લોકો ને સંસ્કૃતિનાં દર્શન કરાવે છે તો બીજી બાજુ વિશાળ દરિયા કિનારેના બીચ દ્વારા અનેરું મનોરંજન પણ પૂરું પડે છે સહેલાણી ને ફરવા માટે નાં ઘણા બધા વિકલ્પો આ જીલ્લામાં ઉપસ્થિત છે આથી પ્રવાસનનાં દ્રષ્ટિકોણથી અતિ મહત્વનો હોય લોકો ને આ બાબતે સમજવું મહત્વનું બની રહેતા આ શોધપત્રની રજુઆત કરવામાં આવી છે. આશા છે કે આ કચ્છના સહેલાણીઓને જીલ્લાની અભૂતપૂર્વ માહિતી પૂરી પાડશે અને મદદરૂપ સાબિત થશે.

સંદર્ભસૂચિ

1. ઠાકર, સંજય પી., 2018, કચ્છ: સાત દાયકાના 70 સીમાચિહ્ન, પરાસરા સંજયભાઈ ઠાકર: 112-113
2. પરમાર, કુમારપાળ, (2023). સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના પ્રવાશન સ્થળો. Ayudh International Peer-Reviewed Refereed Journal 1 (96): 99-104
3. Ajithprasad, P., 2018, Early Harappan Burials and Kuchchh in History Today: Journal of History and Historical Archaeology, eds. K.N.Dixit and Ankit Agrawal, New Delhi: The History and Culture Society
4. Desai, Anjali S., 2007, India Guide Gujarat, Ahmedabad: India Guide Publications: 210
5. Gupta, Vishal Jaishankar (2011). 'Chapter 2. Environmental Outlines of the little Rann of Kutch'. Geomorphodynamics and morphoecological management in the little Rann of Kutch (PDF). Maharaja Sayajirao University of Baroda
6. Lakhpat, Islam, Sikhism, Kutch, Tourism Hubs, Gujarat, India
7. Mundra, Port Town, Kutch, Tourism Hubs, Gujarat, India
8. Shuichi, Takezawa (August 2002). 'Stepwells - Cosmology of Subterranean Architecture as seen in Adalaj' (PDF). Journal of Architecture and Building Science. 117 (1492): 24. Retrieved 18 November 2009.
9. Swarna, K. & Biswas, S. & Tirumalachetty, Harinarayana. (2013). Development of Geotourism in Kutch Region, Gujarat, India: An Innovative Approach. Journal of Environmental Protection 4: 1360-1372

ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રદાન એક અભ્યાસ

ડૉ. કૌશિકકુમાર જે.રાવત
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (ઈતિહાસ વિભાગ)
ડૉ. સુભાષ યુનિવર્સિટી, જુનાગઢ

પ્રસ્તાવના:-

ભારતમાં બૌદ્ધની સ્થાપના રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ દ્વારા ઈ.સ પૂર્વેની 5મી-6મી સદીમાં કરવામાં આવી હતી. ગૌતમે પોતાના જીવનનો મહત્વનો સત્યની ખોજ અને સત્ય જાણવામાં વિતાવ્યો અને તેમને સત્યને પામવા માટે સંસારનો ત્યાગ કર્યો. આ સમય દરમિયાન તેમણે વિવિધ ભાષાઓ અને શાળાઓમાં દાર્શનિક અને સૈદ્ધાંતિક સાહિત્યનો ભંડાર ઉત્પન્ન કર્યો છે. સમગ્ર જીવન ભારતનું ભ્રમણ કર્યું અને સમાજના અને ધર્મ રહેલા દુષણોને દુર કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. શિક્ષણ, ભાષા, વિજ્ઞાન, સ્થાપત્ય, કલાના વિકાસમાં આમ દરેક ક્ષેત્રે વિકાસમાં યોગદાન આપ્યું છે.

બૌદ્ધ ધર્મના મુખ્ય ઉપદેશો એ છે કે જીવનના તમામ દુઃખો ઈચ્છાઓને કારણે થાય છે. અને દુઃખને રોકવા માટે વ્યક્તિએ જીવનની ઈચ્છાઓ બંધ કરવી જોઈએ, નોબલ એઈટફોલ્ડ પાથ (આઠ નિયમો કે જે અનુયાયીઓના જીવન અને નૈતિકતાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે માર્ગદર્શન આપે છે) ને અનુસરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. બૌદ્ધ માન્યતાઓ દર્શાવે છે કે તમામ ક્રિયાઓ પુરસ્કાર અથવા બદલો લાવે છે. જો કે બૌદ્ધ ધર્મ ભારતમાં વ્યાપક નથી, જ્યાં તેનો ઉદ્ભવ થયો છે, તેણે ભારતની સંસ્કૃતિને ઘણી રીતે અસર કરી છે.

સામાજિક અસર:-

બૌદ્ધ ધર્મનો ભારતીય સંસ્કૃતિ પર ભારે પ્રભાવ હતો કારણ કે તેણે ભારતીય લોકોને એક લોકપ્રિય ધર્મ પ્રદાન કર્યો હતો જે સમજવા અને અનુસરવામાં સરળ હતો. બૌદ્ધ ઉપદેશોએ તે સમયના સામાજિક ધોરણો, કર્મકાંડ, બલિદાન અને 5મી-6મી બીસીઈ યુગમાં પ્રચલિત પુરોહિત વર્ગના વર્ચસ્વને નકારી કાઢ્યું અને ભારતમાં ધાર્મિક વિચારો પર કાયમી પ્રભાવ છોડી દીધો. બૌદ્ધ ધર્મ તેની સરળતા અને સમજવામાં સરળતાને કારણે સામાન્ય લોકોને આકર્ષિત કરે છે, અને શાસ્ત્રો અને શિક્ષણ પદ્ધતિ, અને મઠનો ક્રમ સામાન્ય રીતે બોલાતી ભાષામાં આપવામાં આવ્યો હતો. તેણે સામાજિક સમાનતા અને લોકતાંત્રિક મૂલ્યો માટે જબરદસ્ત દબાણ કર્યું. તેણે સામાજિક ભેદભાવ નાબૂદ કરવા અને સામાજિક સમાનતાને મજબૂત બનાવવા પ્રોત્સાહન આપ્યું, તેણે મહિલાઓ અને શુદ્રોને સમાજ અને ધર્મમાં સામેલ થવાનો માર્ગ ખોલ્યો, અને તેણે ઉપનિષદની અમૂર્ત ફિલસૂફીને અવ્યવસ્થિત કરી. બૌદ્ધ ધર્મે સમાજ પર ઊંડી અને નોંધપાત્ર અસર છોડી છે.

નૈતિક અસર અને મઠની વ્યવસ્થા:-

બૌદ્ધ ધર્મે રૂઢિવાદી બ્રાહ્મણવાદના અનુયાયીઓને પડકાર ફેંક્યો. બૌદ્ધ સાહિત્ય પ્રેમ, કરુણા, સમાનતા અને અહિંસા પર ખૂબ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. તે ભારપૂર્વક જણાવે છે કે માણસ તેના ભાગ્ય અને કાર્યો માટે જવાબદાર છે તેને ભગવાન તરીકે દૈવી અસ્તિત્વનો કોઈ ખ્યાલ નહોતો.

આ ખ્યાલોએ તે યુગની પ્રવર્તમાન ધાર્મિક માન્યતાઓને પડકારી હતી અને ભારતીય સમાજમાં સંસ્થાકીય પરિવર્તનો લાવ્યા હતા. બૌદ્ધોએ એવી પ્રણાલીનું પાલન કર્યું જેમાં બૌદ્ધ સાધુઓ સામાન્ય શિસ્તનું પાલન કરતા હતા અને સામાન્ય વડાનું પાલન કરતા હતા અને મઠોમાં સાથે રહેતા હતા અને મઠના વડા સાધુઓ દ્વારા ચૂંટાતા હતા. ધીમે ધીમે સમય અને પ્રભાવ સાથે, આ મઠની પ્રણાલી પણ પાછળથી હિંદુ ધર્મમાં પણ અપનાવવામાં આવી.

ભાષા અને સાહિત્યનો વિકાસ:-

બુદ્ધે તેમના સંદેશાઓ પાલી ભાષામાં પ્રચાર કર્યો, જે સામાન્ય લોકોની ભાષા છે. સમ્રાટ અશોકના સમયમાં ગ્રામી, ખરોષ્ટી, વગેરે ભાષા પોતાના લેખો મળી આવ્યા છે. આ સમય દરમિયાન પ્રાકૃત અને દેવનાગરી લીપીનો પણ વિકાસ થયો હતો. કનિષ્ઠના સમયમાં, બૌદ્ધ સાધુઓએ સંસ્કૃત ભાષામાં બુદ્ધનો સંદેશો આપ્યો હતો, જે તે સમયે સામાન્ય લોકોની ભાષા હતી. આ ભાષાઓમાં બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસારે સાહિત્યના વિવિધ કાર્યો આપ્યા અને તેમને સમૃદ્ધ બનાવ્યા. ભાષાની સાથેસાથે સાહિત્યનો પણ ભરપૂર વિકાસ થયો.

વિવિધ વિદ્યાપીઠોનો વિકાસ:-

બૌદ્ધ મંદિરો અને મઠોનો ઉપયોગ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તરીકે થતો હતો. તક્ષશિલા, નાલંદા, ઉદ્યંતપુરી, વિક્રમશિલા, વલ્લભી અને અન્ય શહેરોએ બૌદ્ધ શિક્ષણ કેન્દ્રોની ઊંચાઈએ ખૂબ પ્રગતિ કરી. તેણે વિકાસમાં મદદ કરી અને મોટા ભાગના લોકો દ્વારા બોલાતી સામાન્ય ભાષા પાલીમાં સાહિત્યને ઉન્નત કર્યું. પાલી અને સંસ્કૃતમાં દસ્તાવેજીકૃત શાસ્ત્રો હિનયાન અને મહાયાન સંપ્રદાયોના વિદ્વાનો દ્વારા સમૃદ્ધ અને વિકસિત કરવામાં આવ્યા હતા. બૌદ્ધ ગ્રંથો જેમ કે ત્રિપિટક, જાટક, મિલિઅન્દપન્હો, લલિતવિસ્તાર બુદ્ધ ચરિત, અને મહાવિભાષ, ભારતીય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની સંપત્તિ છે.

કલા, સ્થાપત્ય શિલ્પ, અને બૌદ્ધ ધર્મના ચિત્રો:-

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં બૌદ્ધ ધર્મના સૌથી અગ્રણી યોગદાનમાંનું એક સ્થાપત્ય, સ્તૂપ, શિલ્પ અને ચિત્રો, વિહારો અને ચૈત્યનું રાજ્ય છે જે સાંચી, બહરુત, અમરાવતી, તક્ષશિલા, બોધગયા, નાલંદા અને અન્ય સ્થળો જોવાલાયક છે અને બૌદ્ધ ધર્મમાં કલાના વિકાસને દર્શાવે છે.

સુંદર સુશોભિત તોરણોથી સુશોભિત સાંચી સ્તૂપને સ્થાપત્યમાં એક ભવ્ય શ્રેષ્ઠ કૃતિ માનવામાં આવે છે.

અજંતા, કાર્લે, ભાજા, ઈલોરા, વગેરેના ગુફા મંદિરો રોક-કટ ગુફા મંદિરોમાં તેમની સિદ્ધિ દર્શાવે છે. બુદ્ધના જીવનના હૃદયસ્પર્શી દ્રશ્યો દર્શાવતી અજંતાના ચિત્રો વિશ્વ વિખ્યાત છે. ચિત્રો બૌદ્ધ કાળમાં પેઈન્ટિંગના ક્ષેત્રમાં કળા કેટલી ઊંચાઈએ પહોંચી તેની સાક્ષી આપે છે. ગુજરાતમાં ખંભાલીડાની ગુફા ગુફા સ્થાપત્યનો ઉત્તમ નમુનો છે. આ બૌદ્ધ કળા ભારતીય કલા અને સ્થાપત્યના ઇતિહાસના એક ભવ્ય ભાગની શરૂઆત કરે છે. જેણે સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં નવી જાગૃતિ ફેલાવી છે.

ભારત અને વિદેશી દેશો વચ્ચે સંપર્ક:-

બૌદ્ધ ધર્મે ભારત અને વિદેશી દેશો વચ્ચે ગાઢ સંબંધ સ્થાપિત કર્યો. બૌદ્ધ સાધુઓ અને વિદ્વાનોએ બુદ્ધના ઉપદેશો વિશે પ્રચાર કરવા અને ઈ.સ.પૂર્વની ૩જી થી બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવા અને બૌદ્ધ ધર્મને એશિયામાં અગ્રણી ધર્મ બનાવવા માટે વિદેશમાં પ્રવાસ કર્યો. આમાં સમ્રાટ અશોકનો સૌથી મોટો ફાળો રહ્યો છે. અશોકે પોતાના પુત્ર અને પુત્રીને વિદેશમાં ધર્મ પ્રચાર માટે મોકલ્યા. વિશ્વમાં પ્રથમ ઘટના હતી કે પોતાના પુત્ર પુત્રીને ધમ્મ ના પ્રચાર માટે મોકલ્યા હોય. વિદેશી વિદ્યાર્થીઓ અને યાત્રાળુઓ કે જેઓ જ્ઞાન અને વિદેશીઓની શોધમાં ભારત આવ્યા હતા. હું.યાન- ત્સંગ, ઈત્સિંગ, ફાહિયાન જેવા ચીની મુસાફરો ભારતમાં આવી બૌદ્ધ ધર્મની પરંપરા અને ભારતીય સંસ્કૃતિને સાથે ગાઢ સંબંધો રહ્યા છે જે ચીનમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રભાવ જોઈ શકાય છે. સાથે સાથે તેઓ સમૃદ્ધ ભારતીય સંસ્કૃતિથી પ્રભાવિત થયા હતા અને તેઓએ તેમના નામ અને વારસો છોડી દીધા હતા અને ભારતીય સંસ્કૃતિ અને હિન્દુ નામો અપનાવ્યા હતા. અને એફ. આથ બૌદ્ધ ધર્મે આધુનિક હિંદુ સમાજની રચના પર ભારે અસર કરી. બૌદ્ધ ઉપદેશોએ પ્રાણી જીવન અને તેના રક્ષણ, પ્રકૃતિની પવિત્રતા અને અહિંસાને મહત્વ આપ્યું. અહિંસા પરમો ધર્મની આસ્થા તેના દ્વારા લોકપ્રિય થઈ હતી. બૌદ્ધ ધર્મ પ્રકૃતિ અને પ્રાણીઓના રક્ષણ માટે કહે છે.

નિષ્કર્ષ:-

બૌદ્ધ ધર્મે ભારતને ઘણી વસ્તુઓ આપી, તેણે સમાજને સામાજિક વંશવેલોથી દૂર અને સમાનતા તરફ પ્રભાવિત કર્યો, તેણે મહિલાઓ અને શુદ્રોને સમાનતા આપી અને તેને મંજૂરી આપી અને તે યુગની રૂઢિચુસ્ત ફિલસૂફીને પડકારી. તેના ઉપદેશો જણાવે છે કે વ્યક્તિ તેના કાર્યો અને ભાગ્ય માટે જવાબદાર છે. તેના શાસ્ત્રો પહેલા સામાન્ય ભાષા પાલીમાં આપવામાં આવ્યા છે,

પછી સંસ્કૃતે તેને વિકસાવવામાં અને સમૃદ્ધ કરવામાં મદદ કરી. બૌદ્ધ ધર્મનું શિક્ષણ સરળ છે અને તે સમયે લોકોની સામાન્ય ભાષા શાસ્ત્રોએ તેને લોકપ્રિય બનાવ્યું હતું. શિક્ષણ સંસ્થાઓ તરીકે તેના મઠો અને મંદિરોનો ઉપયોગ અને વિદેશોમાં તેના શિક્ષણને ફેલાવવાથી વિદ્વાનો, યાત્રાળુઓ અને વિદ્યાર્થીઓ જેવા જ્ઞાનની શોધમાં ઘણા લોકો ભારતમાં આકર્ષાયા, જેમાંથી કેટલાક ભારતની સંસ્કૃતિથી મોહિત થયા, તેઓએ તેમના ભૂતપૂર્વ જીવનને છોડી દીધું અને દત્તક લીધું. હિન્દુ ધર્મ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ. આર્ટ, આર્કિટેક્ચર, અજંતાના ચિત્રો, પથ્થરથી કાપેલા મંદિરો દર્શાવે છે કે બૌદ્ધ યુગમાં કલાનો વિકાસ થયો હતો.

સંદર્ભ ગ્રંથો

- ૧) ડો. હર્ષ જયવર્ધન- ઉત્તર ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મ- મૈત્રી પ્રકાશન પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૨
- ૨) શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગં, "ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ", પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૭૩, અમદાવાદ
- ૩) આચાર્ય નવીનચંદ્ર, " ગુજરાતનો ધર્મ સંપ્રદાય", પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૮૩, અમદાવાદ.
- ૪) જમીનદાર રશેસ , " ક્ષત્રપ કાળનું ગુજરાત". પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૫, અમદાવાદ.
- ૫) આચાર્ય નવીનચંદ્ર, " બૌદ્ધમૂર્તિ વિધાન ", પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૭૮, અમદાવાદ.
- ૫) શાહ ઉમાકાંત પ્રેમાનંદ, "ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મ" , સ્વાધ્યાય , ૨૦૨૦ વડોદરા.

વણકર સમાજના ઐતિહાસિક વિકાસમાં સાંસ્કૃતિક વારસાની ભૂમિકા

પરેશાબેન એચ. સોલંકી
રીસર્ચ સ્કોલર- ઇતિહાસ વિભાગ, હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

ડૉ. કમલેશ સી. પટેલ
આચાર્ય, સરકારી આર્ટસ અને કોમર્સ કોલેજ, જાદર, તા. ઈડર, જિ. સાબરકાંઠા

સારાંશ

વણકર સમાજના ઐતિહાસિક વિકાસમાં તેમની હસ્તકલા અને સાંસ્કૃતિક યોગદાનની મહત્વની ભૂમિકા રહી છે. પ્રાચીન કાળથી આ સમાજ હસ્તકલા કળામાં નિપુણ રહ્યો છે, જેનો પાટોળા, બાંધણી, અને કચ્છ શાલ જેવા કાપડના વૈવિધ્યસભર નમૂનાઓમાં ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. આ હસ્તકલા માત્ર એક વ્યવસાય નહીં, પણ રાજ્યના સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક વિકાસના આધારસ્તંભ રહ્યા છે. મુગલ શાસનકાળમાં આ કાપડ વૈશ્વિક બજારમાં પ્રખ્યાત બન્યા, જ્યારે બ્રિટિશ શાસનમાં ઔદ્યોગિકીકરણ અને નીતિઓએ આ પરંપરા પર અસર પાડી.

આ અભ્યાસ વણકર સમાજના ઐતિહાસિક વિકાસ અને સાંસ્કૃતિક વારસાની ભૂમિકા પર પ્રકાશ પાડે છે, જેમાં પરંપરાગત કળાના સંરક્ષણ માટેના હાલના પડકારો અને ઉકેલો પર પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. હસ્તકલા જાળવવા માટે સરકાર, એનજીઓ અને પ્રવાસન ઉદ્યોગની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ઊભી થાય છે.

આ અભ્યાસ વણકર સમાજના ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક યોગદાનને માન્યતા આપી, તેમાં સામૂહિક પ્રયાસો દ્વારા ટકાવારી અને પ્રગતિના માર્ગ દર્શાવે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: વણકર સમાજ, પાટોળા, બાંધણી, કાપડ હસ્તકલા, ઐતિહાસિક વારસા, સાંસ્કૃતિક મહત્વ

1. પ્રસ્તાવના

ગુજરાતનો ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક વારસો તેની અનન્ય હસ્તકલા અને કાપડ ઉદ્યોગમાં ઝળકે છે, જેમાં વણકર સમાજે નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું છે. આ સમુદાયની પરંપરા કાપડના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ અને તેમની અનોખી કળામાં વ્યક્ત થાય છે, જે પ્રાચીન કાળથી આજે સુધી ગુજરાતની ઓળખનું મહત્વનું અંગ બની છે. વણકરોના ઐતિહાસિક યોગદાનને સમજવા માટે હડપ્પા સંસ્કૃતિના પુરાવાઓ, ધોળાવીરા અને લોથલ જેવા સ્થળોએથી મળેલા કાપડના અવશેષો તેમજ વૈદિક સાહિત્યમાં કરવાના ઉલ્લેખ ખાસ મહત્વ ધરાવે છે.

મુગલ શાસનકાળમાં ગુજરાતના કાપડ ઉદ્યોગે વૈશ્વિક વ્યાપાર ક્ષેત્રે આગવું સ્થાન મેળવ્યું. પાટણના પાટોળા, જામનગરની બાંધણી અને કચ્છની શાલો એ માત્ર સ્થાનિક નમૂનાઓ ન હતા, પરંતુ વૈશ્વિક સ્તરે પરંપરાગત કળા અને કુશળતાના પ્રતીક ગણાતા હતા. મુગલ સુલતાનો અને દરબારી કુળોએ આ કળાને પ્રોત્સાહન આપ્યું, જેના પરિણામે આ હસ્તકલા વિશ્વમાં પ્રખ્યાત થઈ.

જોકે, બ્રિટિશ શાસન અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના આગમનથી પરંપરાગત વણકર વ્યવસાયમાં મોટો ફેરફાર આવ્યો. મશીન વડે બનેલા કાપડના વધતા વપરાશ અને બધી પરંપરાગત હસ્તકલા પર પડેલા આર્થિક દબાણના કારણે અનેક વણકરોને તેમના મૂળ વ્યવસાયને છોડી ખેતર અથવા અન્ય વ્યવસાયોમાં જોડાવાનું થયું.

તેમ છતાં, આ પરંપરાને જીવંત રાખવા માટેના પ્રયાસો છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓમાં વધુ મજબૂત બન્યા છે. સરકાર દ્વારા હેન્ડલૂમ રેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ જેવી વિવિધ યોજનાઓ અમલમાં મુકવામાં આવી છે, જે વણકર કલાકારોને નાણાકીય સહાય અને તાલીમ પૂરી પાડે છે. એનજીઓ, જેમ કે સેવા (SEWA), મહિલાઓને તેમનાં ઉત્પાદનોના રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોમાં પ્રસાર માટે મંચ પ્રદાન કરી રહી છે. આ ઉપરાંત, કચ્છના રણોત્સવ જેવા સંસ્કૃતિમય ઉત્સવો વણકર સમુદાયને નવા પ્લેટફોર્મ આપે છે, જેમાં આ કળાના જીવંત દ્રશ્યો પ્રવાસીઓ અને વેપારીઓના આકર્ષણનું કેન્દ્ર બને છે.

આ અભ્યાસ વણકર સમાજના ઐતિહાસિક યોગદાન, કળા અને આર્થિક વિકાસમાં તેમની ભૂમિકા તેમજ પરંપરાને ટકાવી રાખવા માટેના સતત પ્રયત્નોની વિગતો પર ભાર મૂકે છે. આ સાથે, ગુજરાતના વણકર સમાજના હસ્તકૌશલ્ય અને તેની સાંસ્કૃતિક ધરોહીની વૈશ્વિક પ્રશંસા થકી રાજ્યના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસના નવા માર્ગો સર્જી શકાય છે.

વર્તમાન સમયમાં પરંપરાગત કળાને આધુનિક ટેકનિક અને વૈશ્વિક માંગ સાથે સંકલિત કરવાથી આ કળાનું પુનર્જીવન શક્ય બને છે. આ અભ્યાસ આદિ કાળથી આજ સુધીના વણકર સમાજના યોગદાનને નોંધાવીને તેનું ઐતિહાસિક મહત્વ અને તેના ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે જરૂરી પગલાઓને રજૂ કરે છે.

2. અધ્યયનના હેતુઓ

- વણકર સમાજના ઐતિહાસિક વિકાસનું વિશ્લેષણ કરવું.
- તેમની હસ્તકલા અને સાંસ્કૃતિક યોગદાનની નોંધ લેવી.
- આધુનિક સમયમાં વણકરોના વારસાની સંરક્ષણ માટેના પ્રયાસોનું મૂલ્યાંકન કરવું.

3. વિધિશાસ્ત્ર

આ અભ્યાસમાં પ્રાથમિક માહિતી ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશોમાંથી વણકર કલાકારોની રૂબરૂ મૂલાકાત અને સર્વે દ્વારા એકત્રિત કરવામાં આવી હતી. દ્વિતીયક માહિતી માટે ઐતિહાસિક ગ્રંથો, સરકારી રિપોર્ટ્સ અને અન્ય સંશોધન પત્રોનો આધાર લેવામાં આવ્યો હતો.

4. આધારભૂત ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય

વણકર સમાજના કાપડ હસ્તકલાનું ઐતિહાસિક મૂળ પ્રાચીન કાળના હડપ્પા સંસ્કૃતિના સમયમાં પહોંચે છે. ધોળાવીરા, લોથલ અને સર્કોટડા જેવા હડપ્પન સ્થળોએ કાપડની કળા માટે ઉપયોગમાં લેવાતા સાધનો મળ્યા છે, જે સાબિત કરે છે કે આ પ્રાચીન કાળથી જ વણકર સમાજના લોકો કાપડ ઉદ્યોગમાં અગ્રેસર હતા. વૈદિક સાહિત્યમાં પણ કાપડ અને કરવાનું મહત્વ દર્શાવતું ઉલ્લેખ જોવા મળે છે, જે વણકર સમાજના પ્રાચીન ઐતિહાસિક યોગદાનને રેખાંકિત કરે છે.

મધ્યકાળમાં, ખાસ કરીને મુગલ શાસનકાળમાં, ગુજરાતના વણકરો તેમના નાયબ અને ઉત્કૃષ્ટ કાપડ માટે પ્રખ્યાત બન્યા. પાટણના પાટોળા અને કચ્છની શાલો જેવા કાપડ વૈશ્વિક વેપારમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવતા હતા. તે સમયના પ્રવાસીઓ અને વેપારીઓએ ગુજરાતના કાપડની તુલના ચીનના રેશમ અને વેનિસના બ્રોકેડ સાથે કરી હતી. મુગલ શાસનમાં સુલતાનોએ વણકર કળાને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને કાપડ ઉદ્યોગ વૈશ્વિક વેપારમાં મુખ્યત્વે આગળ વધ્યો.

જોકે, બ્રિટિશ શાસન અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના કારણે વણકરોના પરંપરાગત વ્યવસાયમાં મોટો વિક્ષેપ થયો. મશીન વડે બનેલા કાપડની આવક અને બ્રિટિશ કર નીતિઓના કારણે ભારતના હસ્તકલા કાપડ ઉદ્યોગને નુકસાન થયું. આ સમયમાં અનેક વણકરોને ખેતી અથવા વેપાર જેવા અન્ય વ્યવસાયો તરફ ઝુકવું પડ્યું.

5. કલા અને સંસ્કૃતિમાં યોગદાન

વણકર સમાજના પરંપરાગત કાપડ તેમના હસ્તકૌશલ્ય અને વૈવિધ્યપૂર્ણ તકનિકી ક્ષમતાના કારણે પ્રખ્યાત છે. આ કાપડમાં પાટોળા, બાંધણી, કચ્છ શાલ, અને અજરખ જેવા વિશિષ્ટ નમૂનાઓ અને શૈલીઓ છે, જે ન કેવળ ગુજરાત માટે પરંતુ સમગ્ર ભારત માટે એક સાંસ્કૃતિક વારસો છે.

- પાટોળા: પાટણમાં બનતા પાટોળા કાપડ તેમના ડબલ ઇક્ટ ટેકનિક અને સુંદર ભૂમિતીય નમૂનાઓ માટે જગવિખ્યાત છે. આ કાપડને દરબારીઓ અને રાજવંશીઓ દ્વારા પહેરવામાં આવતું હતું અને તે દરબારી આભૂષણ તરીકે ગણાતા હતા.
 - બાંધણી: જામનગર અને ભુજમાં બનતી બાંધણી એક ટાઈ-ડાઈ ટેકનિક છે, જે તેના તેજસ્વી રંગો અને જટિલ નમૂનાઓ માટે જાણીતી છે. આ કાપડ લગ્ન અને ઉત્સવોના સમયમાં પહેરવામાં આવે છે અને તે ગુજરાતી સંસ્કૃતિના આભૂષણ છે.
 - કચ્છ શાલ: ભુજોડી ગામના કારીગરો દ્વારા તૈયાર કરાતી કચ્છ શાલો હસ્તલિખિત ટેકનિક દ્વારા બને છે. આ શાલો દૈનિક વપરાશ તેમજ ભેટમાં આપવામાં માટે પ્રખ્યાત છે.
- વણકર સમાજની આ રચનાઓ માત્ર કળાની ઉપજ નથી, પરંતુ એ ગુજરાતની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

6. આધુનિક સમયમાં પડકારો અને ઉકેલો

વણકર સમાજ માટે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને મશીન બનતા કાપડથી પડકાર ઊભા થયા છે. ઔદ્યોગિકકરણના કારણે પરંપરાગત હસ્તકલા પ્રત્યેની માંગમાં ઘટાડો થયો. આર્થિક મક્કમતા મેળવવા માટે અનેક વણકર પરિવારોએ ખેતી અને નાના ધંધાઓ તરફ ઝુકવું પડ્યું.

જોકે, હાલના સમયમાં સરકારે વિવિધ યોજનાઓ અને પ્રોત્સાહન કાર્યો દ્વારા પરંપરાગત કળાને જીવંત રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. 'હેન્ડલૂમ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ' જેવી યોજનાઓ દ્વારા નાણાકીય સહાય, કૌશલ્ય વિકાસ અને બજારોમાં પ્રવેશ મળી રહ્યો છે. એનજીઓ જેમ કે સેવા (SEWA) દ્વારા મહિલાઓને તાલીમ અને રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોમાં જોડાવાનું મંચ પ્રદાન કરવામાં આવ્યું છે.

સાંસ્કૃતિક પ્રવાસન પણ વણકર હસ્તકલાને જીવંત રાખવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. કચ્છના રણોત્સવ જેવા ઉત્સવો ગ્લોબલ પ્રવાસીઓને આકર્ષે છે અને વણકરોને તેમના કૌશલ્ય માટે રોકાણ અને માન્યતા મળે છે. આ પ્રભાવથી વણકરોને નવું જીવન મળ્યું છે.

7. ચર્યા અને નિષ્કર્ષ

વણકર સમાજના ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક વારસાને જીવંત રાખવા માટે સામૂહિક પ્રયાસો જરૂરી છે. સરકાર, એનજીઓ અને ટુરિઝમ ઉદ્યોગ વચ્ચેના સહયોગથી હસ્તકલાને વૈશ્વિક દરજ્જો મળ્યો છે. સાથે સાથે, આ પરંપરાને આધુનિક ટેકનિકીઓ સાથે સંકલિત કરવાથી તે સમયની માંગ અનુસાર અનુકૂળ બની શકે છે.

આ રીતે, વણકર સમાજના વારસાને આદર આપીને અને તેને આગળ ધપાવીને, તે ગુજરાતી અને ભારતીય સંસ્કૃતિનું અમૂલ્ય ભાગ બની રહે તે સુનિશ્ચિત થાય છે.

સંદર્ભ:

1. ગોહિલ, ડૉ. નાથાભાઈ (2017), ગુજરાતની આંતરચેતના ભાગ-1, અમદાવાદ: નવભારત સાહિત્ય મંદિર
2. ગોહિલ, ડૉ. નાથાભાઈ (2017), ગુજરાતની આંતરચેતના ભાગ-2, અમદાવાદ: નવભારત સાહિત્ય મંદિર
3. પરમાર, કુમારપાળ અને જગદીશ રણોદરા (2023). શૈક્ષણિક સંશોધનનો પરિચય. અમદાવાદ: અક્ષર પ્રકાશન
4. પરમાર, કુમારપાળ, નરેશ કે. રાઠોડ અને બાબુભાઈ મકવાણા (2023). મેઘધારાના મોતી: ગુજરાતના વણકર સંતો. અમદાવાદ: શ્રી ચીમનલાલ સુતરીયા
5. મકવાણા, મનુભાઈ એચ. (2022). ગુજરાતના વણકરો - એક અધ્યય. વડોદરા: આર. આર. શેઠ
6. સુતરીયા, એમ. જે. (2020), વણકરોનો ઐતિહાસિક વારસો, તલોદ: માવજીભાઈ જે. સુતરીયા

Importance and contribution of the Indian women writers in Women's Empowerment

Priyankakumari A. Gamit
Research Scholar,
Surendranagar University,
Surendranagar, Wadhwan

ABSTRACT:

'EMPOWERMENT' is the way of act or action of empowering somebody with the power, right and authority for playing different roles and duties. Empowerment of women means making them more aware and cautious about their duties and right so that they can play equal role in the society. Women are not treated equal in Indian society rather they are maltreated, misbehaved and considered inferior to men in some realms of life. Moreover, empowerment meant for the freedom of mind, spirit, thoughts and ideas of women. Woman is not the subordinate of man but she is the equal living being like man. Indian literature displays the specimen of women empowerment. Women empowerment is defined as empowering women, meaning that women can get supremacy in decision making whether it is at the internal level or worldwide. The independence of women is important in order to bring advancement in the political, public and economical aspects of the country. Women have been impoverished of rights for long periods of time, now it is the time to create change in this sight. After freedom of India, the constitution creators and the great leaders of India recognized the equal social position of women with men. The relation of any society and literature is very crucial, both serve as reason and effect to each other. However, the Indian female authors who tried to raise their authority in a male dominated environment as best as it is possible to them.

INTRODUCTION:

The ancient proverb says "If you educate a man you educate an individual, but if you educate a woman you educate a family or nation". This proverb recognized the importance of education and has repeatedly become the inspiration for worldwide development efforts to offer education opportunities for female. Violence against females is counted as one of the biggest problems that today countries all over the world are facing, no country or society can claim to be free of domestic violence. Violence against women not only devastates female's lives and divides societies, but it also undermines growth efforts and the building of strong democracies and just, peaceful societies. The place and condition of females has also been highlighting by modern authors like Anita Desai, Arundhati Roy, Bharati Mukherjee, Nayantra Sahgal, Anita Nair, Shashi Deshpande and Chitra Banerjee Divakaruni have a special place in Indian English writing they mostly writes on the problems and issues faced by the women in today's male-dominated society.

Indian novelist Anita Desai's female characters whether it is Nanda Kaul in *Fire on The Mountain* or Maya in *Cry, the Peacock* or Monisha in the novel *Voices in the City*, are all liberated, emotionally advanced, with an autonomous identity. In the novel *Cry the Peacock*, Maya got all the attention and love from her father but after her marriage she lived her life with alienation. Gautama her husband calls her neurotic and blames her father for her idealistic nature. In the end of the novel, she totally lost his mental control and pushes her husband from roof. Although after killing husband, she also committed suicide the reason behind it she cannot got same love as her father gave her. Anita Desai's two works *Cry the Peacock* and *Where Shall We Go This Summer?* explore the traumatic experiences and psychological tensions that Maya and Sita suffer.

Bharati Mukherjee was an Indian American and Canadian author. She presents Indians as protagonist in her fiction and the theme of her novels were based on Indian immigrants who struggle to settle in an alien country usually America. The characters Tara in *Tigers Daughter*, Dimple Dasgupta in *Wife and Jasmine*

in Jasmine are often victims of racism, sexism and such other forms of social oppression. In her second novel *Wife*, the protagonist Dimple dreams about her married life and so she excitedly waits for marriage. She believes that it will be filled with romantic love and grace. Dimple marries Amit Basu, a young engineer, but in the USA Dimple hates Basu and his behaviour. The reason behind it Basu cannot devote all his time to his wife as he has to remain out of house for long times. Dimple thinks he needs her only for sexual harassment. She feels it's a sort guilty. In the end her emotionally upset state, she kills Amit in an act of self-liberation and eventually commits suicide.

Shashi Deshpande & Charlotte Bronte are the famous female writers in English literature. They recited the examples of very strong, bold and brave female protagonists who set the examples of self identity independently in their lives. These female characters never bow before the struggles of lives, also confront all the problems, hardship and difficulties of life. Many women writers have given literary work. They depict a world of rich women. They have given importance for the investigation of socio cultural distinctiveness and deep insensitive woman. They portray the modern Indian women aware of their basic needs and problems. They classify the women because they may work for her own empowerment by breaking away the restraints of the traditional bondages.

Shashi Deshpande is a renowned writer who has deep insight into the woman's awareness. She exposes the outdated positions of women, where she always revolves around the family circle. Her novel depicts the patriarchal background and the plight of modern women in present era. She present social reality experienced by women in the society. Her females perform their roles as sisters, wives, mothers and revolt against conventional and male oriented world. She describes women with an ideal, sacrifices, patience, devotion and silent sufferings. She won the Sahitya Akademi Award for the novel *That Long Silence* in 1990. *That Long Silence* is the story of Jaya, a housewife and mother to two teenaged children and is a writer in her free time. The phrase "Silence" in the novel's title refers to the silence of the main character, Jaya Kulkarni, who maintained silence throughout her life.

Chitra Banerjee Divakaruni was born in India but later on migrated to America. She has portrayed the feminine sensibility in her mostly works. Her famous works contain *The Mistress of Spices*, *Sister of My Heart*, *The Vine of Desire* and *The Palace of Illusions* (2009). She is known for her careful exploration of the immigrant experience, particularly that of South Asian Women. In her works *The Palace of Illusions* is definitely a feminist writing in which myths are re-phrased, reworked and retold from a female viewpoint. In the novel we are introduced to the novel's female speaker, initially named Draupadi. She later takes the name Panchaali. *The Palace of Illusions* is a woman's struggle for survival in a man's world, it is Divakaruni who raise the voice of Panchaali, the fire-born heroine of the Mahabharata. *The Palace of Illusions* captures the magical world of epic for its modern readers it depicts the situation of the female in the ancient age. It exposes the courageous nature of female, and their determination to live a joyful life. In Hindu mythology there are only few females who were belligerent and who spoke their intelligence in a world of men. Draupadi was one of them. Draupadi was strong not because she was born strong but because she believed that she was strong. She is the first feminist of Indian Mythology.

Arundhati Roy is a feminist writer who employs the use of English and other languages in her writing. She is the author of *The God of Small Things*, one of the best-selling novels. This novel won her the Booker Prize for Fiction in 1997. She has also authored several nonfiction pieces, scripts, and essays. In addition to this, she has worked with documentary films. She has been awarded several times for her work throughout her career. Roy was born in India on November 24, 1961. Her father was a prominent architect while her mother was a housewife. Arundhati Roy is a powerful speaker and writer, so it's somewhat surprising to see her allegedly perpetuating patriarchal violence in her work. Specifically, the essay "The Doctor and the Saint" is problematic in its portrayal of Mohandas Gandhi, who is written as an idealized figure that never made any mistakes in his life. This is problematic because it "romanticizes" him, making him seem like he was too perfect to have done anything wrong ever. It also empowers people to idolize Gandhi and think of him as a role model, even though he did some very violent things like supporting the caste system, encouraging husbands that beat their wives only if "they deserved it," and suggesting that the British should use poison gas on the Indian population. Arundhati Roy is one of

the most fascinating and talented writers of our time. Her books are written in a style that is both beautiful and unique. She writes about current issues and events in India with a voice that is both challenging and meaningful. In her book *The God of Small Things*, she writes about the issue of economic violence and injustice in India. She discusses how this economic injustice affects many people's lives, especially women. She does this by describing how India's Indian Criminal Code allows husbands to beat their wives if they feel they have been disobedient.

CONCLUSION:

The above paper shows that female writers have gone up from difficult to tribal and rural areas too, but all of them have expressed their concern for rights for female and their problems. The variety of subjects in the novels, they have touched upon is a great role in creating awareness for the modern women generation all over the globe. The variety of subjects handled by them considering Indian environment needs an appreciation. Some of the writers have not claimed that they belong to feminist's movement yet their works suggest that their inner spirit, feelings and emotions are for the happiness of the women life only. But if we compared ancient times with 19th to 20th century the status of women has been changed slowly and gradually. Although in the western countries the women have got equal right and equal status with men in all phases of life. But the gender disabilities and discriminations are mostly found in India even today.

To sum up, Women empowerment cannot be possible unless women come with and help to selfempower themselves. There is a need to formulate reducing feminized poverty, promoting education of women, and prevention and elimination of violence against women. Chitra Banerjee Divakaruni is an award-winning author and poet her work "*The Forest of Enchantments*" does this brilliantly, bringing new life to the stories of the women in an epic tale. The Ramayana is a story many of us know so well, and reading it from Sita's perspective was a fascinating adventure. The Fourth wave of feminism is a feminist movement that began around 2012 and is mainly focus on the empowerment of women, sexual harassment, body shaming, and rape culture, internet tools, and inter sectionality. The female authors in India have created a prominent contribution on the field of women empowerment, their techniques and thematic works can help present world to understand women's issues and feminine concepts in different circumstances. Their writing aware females and reflects "Women are the real architects of society."

REFERENCES

- Agarwal, B. M. *Post-Colonial Women Writers*. Sublime Publications, 2012. Print.
- Asnani, Shyam. *New Dimensions of Indian English Novel*. Delhi: Doaba House, 1987. Print.
- Deshpande, Shashi. *That Long Silence*. New Delhi: Penguin, 1989. Print.
- Mukherjee, Bharathi. *Wife*. New York: Houghton, 1975. Print.
- Naik, M.K. *A History of Indian English Literature*. New Delhi: Sahitya Akademi. 1982. Print.
- Roy, Arundhati. *The God of Small Things*. New Delhi: IndiaInk. 1997. Print.
- Sandhu, Sarabjit. "The Images of Woman in *That Long Silence*." *Indian Women Novelists*, Ed. R.K. Dhawan. New Delhi: Prestige, 1991.
- Sharma, Siddharth. *Shashi Deshpande's Novels: A Feminist Study*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 2005
- <https://www.researchgate.net>

International Conference on Global Perspectives in Multidisciplinary Research: A Study

Dr. Kumarpal Parmar
Professor, School of Humanities and Social Science,
Surendranagar University, Wadhwan

Dr. Dhaval Vyas
Director, IQAC,
Surendranagar University, Wadhwan

Mr. Sanjay Joshi
I/c. Registrar,
Surendranagar University, Wadhwan

Abstract

The International Conference on Global Perspectives in Multidisciplinary Research, hosted by Surendranagar University, was a landmark event that brought together over 540 scholars and researchers from diverse fields to foster intellectual exchange and collaboration. With 275 on-site and 175 virtual attendees, the conference embraced inclusivity and global participation, featuring contributions from countries such as the UAE, Afghanistan, and Sri Lanka. A key highlight was the launch of the 14th volume of AYUDH - International Peer-Reviewed Refereed Journal, featuring 344 research papers across various disciplines. The event also witnessed thought-provoking keynote addresses, interactive technical sessions, and engaging research paper presentations in seven thematic categories: Commerce, Economics, Humanities, Social Sciences, Sciences, Education, and Physical Education.

The conference celebrated academic excellence through special awards, including recognition for the best research papers in multiple disciplines. Feedback from attendees highlighted the event's success, with a majority rating it as very good or excellent. However, the online presentation aspect was identified as an area for improvement. The conference underscored the importance of interdisciplinary approaches in addressing global challenges, leaving an indelible mark on the academic community and inspiring further collaboration and innovation in research.

1. Introduction

The International Conference on Global Perspectives in Multidisciplinary Research: Innovations and Interdisciplinary Solution, held on December 29, 2024, at Surendranagar University, marked a significant milestone in fostering global academic collaboration and innovation. In an era characterized by complex global challenges, the event emphasized the critical need for multidisciplinary approaches to research, enabling scholars to explore innovative solutions at the intersections of diverse fields.

The conference attracted a remarkable 540 participants, including 275 on-site attendees and 175 virtual participants, demonstrating its commitment to inclusivity and adaptability in a hybrid format. Researchers from various nations, including the UAE, Afghanistan, and Sri Lanka, enriched the event with their unique cultural and intellectual perspectives. This global participation emphasized the importance of cross-cultural dialogue in addressing shared challenges.

A notable highlight of the conference was the launch of the 14th volume of AYUDH - International Peer-Reviewed Refereed Journal, showcasing 344 high-quality research papers across multiple disciplines. The journal's publication in both digital and printed formats underscored its dedication to broadening the accessibility and impact of academic research.

Thematic research paper presentations across seven disciplines showcased cutting-edge studies in areas such as sustainable development, innovative teaching methodologies, and advancements in scientific research. The event culminated in an award ceremony recognizing outstanding research contributions, inspiring participants to pursue excellence in their fields.

By bridging gaps between disciplines and fostering collaboration, the conference exemplified the power of multidisciplinary research in addressing pressing global issues. It not only provided a platform for knowledge exchange but also laid the groundwork for future academic partnerships and advancements. This report delves into the conference's highlights, key sessions, and its broader impact on the academic community.

2. Participation Highlights

The International Conference on Global Perspectives in Multidisciplinary Research was a landmark event that brought together a diverse and vibrant community of scholars and researchers from across the globe. With an impressive participation of over 540 attendees, the conference became a melting pot of ideas, insights, and intellectual exchange. Among these, 275 participants attended the event on-site, while 175 researchers joined virtually, enabling widespread engagement and inclusivity.

The event witnessed active contributions from researchers hailing from various countries, including the United Arab Emirates (UAE), Afghanistan, and Sri Lanka. These international participants enriched the discussions with their unique perspectives, fostering cross-cultural understanding and global collaboration. The exchange of ideas among such a broad spectrum of scholars highlighted the conference's emphasis on addressing global challenges through multidisciplinary approaches.

A major highlight of the conference was the launch of the 14th volume of AYUDH - International Peer-Reviewed Refereed Journal. This esteemed journal has been a cornerstone in disseminating high-quality academic research across disciplines. The latest edition, unveiled during the conference, features an impressive 344 research papers authored by scholars from varied fields.

In addition to this, the conference also celebrated a monumental achievement in the history of AYUDH: the publication of Volume 14 in both digital and printed formats. This milestone underscores the journal's commitment to fostering research dissemination and providing a platform for innovative academic contributions. The availability of research papers in digital and printed versions ensures wider accessibility, catering to the preferences of researchers and academics worldwide.

The launch of these journal volumes served as a testament to the vibrant academic activity and the quality of research presented at the conference. It not only provided a repository of knowledge but also paved the way for further scholarly discourse and exploration.

By combining global participation, insightful discussions, and the dissemination of groundbreaking research, the conference exemplified the power of collaboration in advancing multidisciplinary research. It left an indelible mark on the academic community, inspiring researchers to push boundaries and address pressing global issues through innovative and collaborative approaches.

3. Keynote Speakers and Sessions

The conference's success was marked by the participation of esteemed speakers who shared their insights on various crucial topics, addressing both the theoretical and practical dimensions of multidisciplinary research.

-
- **Shri Indrasinh Zala**, Founder and President of Surendranagar University, inaugurated the event with an inspiring welcome address. He emphasized the university's unwavering dedication to fostering a culture of innovation, research, and academic excellence. Shri Zala also discussed the role of higher education institutions in bridging gaps between academia and real-world challenges, encouraging researchers to align their work with societal needs.
 - **Prof. (Dr.) Kalpesh H. Wandra**, Pro Vice-Chancellor of Rashtriya Raksha University, delivered a thought-provoking address on the impact of multidisciplinary research on national development. He highlighted the importance of collaborative approaches in solving complex global problems and urged scholars to explore intersections between disciplines to uncover innovative solutions.
 - **Dr. Viral Bhatt**, Director at Karnavati University, Ahmedabad, captivated the audience with his discussion on leveraging global platforms for research dissemination. He encouraged researchers to enhance the visibility of their work through international journals and conferences and stressed the need for effective communication of research findings to make a tangible impact.
 - **Dr. Kanaiyalal Bhatt**, Assistant Professor at Surendranagar University, delivered an engaging talk on the importance of perseverance in research. He shared anecdotes from his own journey in academia and provided practical advice on overcoming challenges, maintaining motivation, and ensuring ethical practices in scholarly work.

4. Technical Sessions

The conference also hosted several technical sessions designed to equip researchers with practical knowledge and tools to enhance their academic pursuits:

- **Dr. Kumarpal Parmar**, Professor, School of Humanities and Social Science, Surendranagar University, conducted an insightful session on "How to Prepare and Submit a Thesis". He provided a step-by-step guide on structuring a thesis, adhering to academic standards, and presenting research findings effectively. His session was particularly beneficial for young researchers and Ph.D. candidates. Using Gandhi's example, the scholars were inspired with the mantra: “કાગડા ફતરાની મોતે મારીશ, પણ પીએચ.ડી. તો પૂરું કરીશ”.
 - **Dr. Dhaval Vyas**, Director, IQAC, Surendranagar University, led a session on "The Importance of Research Methodologies in Academic Success". He highlighted various qualitative and quantitative research methods, their applications across disciplines, and strategies for ensuring the reliability and validity of research findings.
- The sessions were interactive, with participants actively engaging in Q&A segments, making the discussions more dynamic and enriching.

5. Research Paper Presentations

The conference provided a platform for researchers to showcase their work, with presentations spread across seven thematic rooms. Each room was categorized by discipline, including Commerce, Economics, Humanities, Social Sciences, Sciences, Education, and Physical Education.

- **Commerce and Accountancy:** Researchers presented papers on emerging trends in commerce, accounting systems, and the integration of technology in financial management.
 - **Economics:** Topics such as sustainable development, fiscal policies, and the global economic landscape were discussed, providing fresh insights into contemporary economic challenges.
 - **Humanities:** Sessions covered literature, philosophy, and cultural studies, exploring the role of the humanities in shaping societal values and global narratives.
-

- **Social Sciences:** Presentations included studies on social work, sociology, and psychology, emphasizing research that addresses societal issues and promotes community well-being.
 - **Sciences and Engineering:** Innovative research in microbiology, physics, and engineering demonstrated advancements in scientific understanding and practical applications.
 - **Education and Physical Education:** Papers focused on teaching methodologies, the role of technology in education, and the importance of physical well-being in academic settings.
- Each session was chaired by renowned academics who provided valuable feedback to researchers, enhancing the overall quality of discussions.

6. Awards and Recognition

The International Conference on Global Perspectives in Multidisciplinary Research celebrated the spirit of academic excellence by recognizing outstanding contributions from researchers and academicians. The event acknowledged the dedication and innovation showcased by participants across various disciplines, emphasizing the importance of research in shaping global perspectives.

• Best Research Paper Awards

In an inspiring award ceremony, the following individuals were honored for their exceptional research contributions:

Best Research Paper (Academician)	Dr. Nilesh J. Lakhtaria, SSP Jain Arts & Commerce College, Dhrangadhra Research Title: "A Trend Analysis of GST Collection With Reference To Gujarat State"
Best Research Paper (Academician)	Dr. Bhupendra J. Chavda, Shri J.H. Bhalodia Women's College, Rajkot Research Title: "Accounting Practices in GST"
Best Research Paper (Research Scholar)	Jessy C. J., Surendranagar University, Wadhwan Research Title: "Environmental and its Sustainable Existence is a Shared Responsibility - A Clarion Call by the Patron of Ecology, St. Francis of Assisi"
Best Research Paper (Research Scholar)	Digvijaysinh R. Parmar, Surendranagar University, Wadhwan Research Title: "Coordination Potential of Physical and Psychological Variables of Inter College Handball Players Performance"
Best Research Paper (Research Scholar - Science)	Manasi Prashantbhai Bhatt, Surendranagar University, Wadhwan Research Title: "In Vitro Disintegration of Surgically Removed Renal Calculi by Lawsonia Inermis Fresh Leaf Juice Medicated Herbal Syrup"
Best Research Paper (Research Scholar - Engineering)	Viralkumar Kiritkumar Pandya, Surendranagar University, Wadhwan Research Title: "Predicting Airflow Rates in Solar Thermal Dryers: An Analysis of Drying Models"
Best Research Paper (Research Scholar - Education)	Falguni Ashvinkumar Shah, Gujarat University, Ahmedabad Research Title: "A Qualitative Analysis of Class 10: Educational Outcomes in Gujarati Subject and the Role of Teacher Proficiency"
Best Research Paper (Research Scholar - Gujarati)	Hetalben Manilal Parmar, Surendranagar University, Wadhwan Research Title: "મહાભારત આધારિત નાટકોનો યુવાપેઢી પર પ્રભાવ"

7. Encouraging Research Excellence

The awards served as a testament to the remarkable efforts of researchers in addressing contemporary issues across disciplines, promoting sustainability, and fostering innovation. Each recipient demonstrated a commitment to excellence and contributed significantly to their respective fields.

The recognition of these outstanding papers not only highlighted individual achievements but also underscored the conference's role as a catalyst for intellectual growth and collaboration. The awards have inspired participants to further their research endeavors and continue contributing to the global academic community.

This conference successfully demonstrated the value of a multidisciplinary approach to research and provided a robust platform for knowledge exchange, fostering collaborations that are likely to shape the future of academic research.

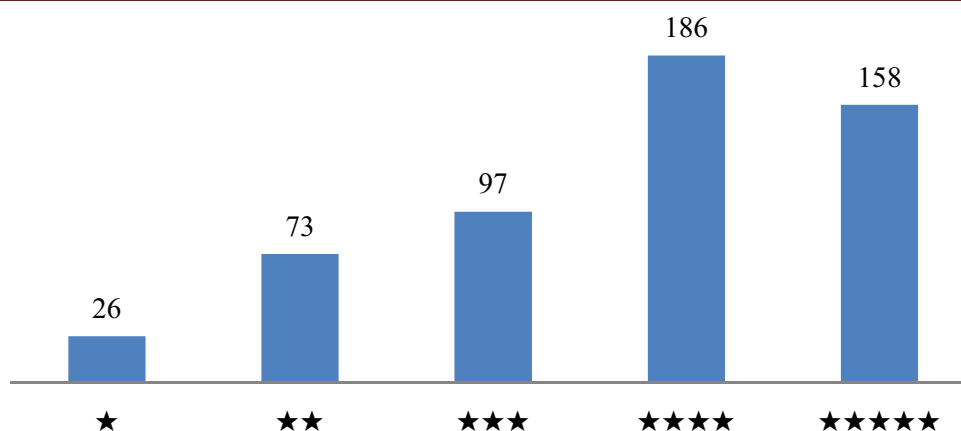
8. Special Features

- Online Presentation Link: Researchers presented their work virtually using an online platform, ensuring a seamless hybrid conference experience.
- Networking Opportunities: The event provided a platform for scholars to connect and collaborate across disciplines.
- Focus on Multidisciplinary: By covering diverse fields, the conference exemplified the importance of interdisciplinary approaches in addressing global challenges.

9. Feedback

Speech of Speaker	★★★★
Technical Knowledge Served	★★★★★
Materials	★★★★
Arrangement	★★★★★
Online Presentation	★★★
Promotion	★★★★★
Publication	★★★★★

The highlights the strengths and areas for improvement of the event. The speeches delivered by the speakers were rated 4 stars, indicating they were engaging and insightful, though there is minor room for enhancement in delivery or content. The event excelled in technical knowledge served, receiving a perfect 5-star rating, demonstrating the high-quality and relevant expertise shared with participants. Similarly, the arrangements for the event, including logistics and venue management, were impeccable, earning another 5 stars. The materials provided were rated 4 stars, suggesting they were well-prepared and helpful but could be slightly more comprehensive or innovative. The online presentation aspect, however, received 3 stars, reflecting an area that needs significant improvement, possibly in terms of technical execution, interactivity, or seamless delivery. In contrast, the promotion of the event and the publication of its proceedings were rated 5 stars, underscoring the organizers' exceptional efforts in creating visibility and ensuring high-quality, accessible publications. Overall, the event demonstrated excellence in most areas, with the online component standing out as a key area for further refinement.

The analysis of feedback ratings given by 540 participants of an event or conference. Out of the total feedback received, 26 participants rated the event with 1 star, indicating dissatisfaction. A slightly larger group of 73 participants rated the event with 2 stars, reflecting a below-average experience. The majority of feedback is clustered around higher ratings, with 97 participants providing 3-star ratings, suggesting an average experience, and 186 participants awarding 4 stars, signifying a very good experience. Impressively, 158 participants gave a perfect 5-star rating, highlighting their high level of satisfaction with the event.

Overall, the data reveals that a significant proportion of attendees (344 out of 540) rated the event as very good or excellent, indicating its success, while a smaller portion found it lacking in some aspects.

10. Conclusion

The conference was a resounding success, marking a milestone in academic collaboration and innovation. Surendranagar University, along with the Institute of Research Education and Development, provided an exceptional platform for scholars to share their knowledge and inspire future research endeavors. The organizing committee, led by the university's Registrar, Mr. Sanjay Joshi, along with faculty and staff, ensured the event's smooth execution. The conference has set a high benchmark for future academic gatherings and will continue to motivate researchers to pursue excellence in their fields.

विद्या परमं बलम्

iRed

संशोधन * शिक्षण * विकास

AYUDH PUBLICATION

Publication of Books with ISBN

AYUDH JOURNAL (2321 : 2160)

SURABHI JOURNAL (2349 : 4557)

Contacts: 9428343635, 9106942482

Email: ayudh2020@gmail.com

